

נטועים

ביטאון לענייני תורה שבעל פה

גיליון כ (תשע"ו)

הוצאת מכללת הרצוג – תבונות

תוכן העניינים

	מסכת תמיד והיום השמיני למילואים –	אמנון דוקוב
7	עריכתה הספרותית והרעיונית של מסכת תמיד	
33	”הכל עולין למנין שבעה”	דוד ברא”ז
	פירוש רב האי גאון למסכת שבת, פרקים ח-י	יוסף מרדכי דובאוויק
57	(עו ע”ב - צד ע”ב)	
101	מנהגי אבלות בימי ספירת העומר	שמחה עמנואל
	ספר מנחת קנאות לר’ יונה אבן בהלול –	יעקב שמואל שפיגל
143	ההקדמה וקטעים נבחרים	
221	ליקוטים מאוחרים ל”ירושלמי” מסדר קדשים	אביעד ברטוב
233	עיון בתשובותיו ההלכתיות של הגרי”ד סולובייצ’יק	אברהם מוניץ
		תרגומים
273	למאמרו של אביגדור אפטוביצר	עוזיאל פוקס
275	ציטוטי ירושלמי שאינם בתלמוד הירושלמי	אביגדור אפטוביצר ז”ל
281		תקצירים
I		תקצירים באנגלית

מנהגי אבלות בימי ספירת העומר

נוהגים שלא לישא אשה בין פסח לעצרת עד ל"ג לעומר, מפני שבאותו זמן מתו תלמידי רבי עקיבא... נוהגים שלא להסתפר עד ל"ג לעומר, שאומרים שאז פסקו מלמות... נהגו הנשים שלא לעשות מלאכה מפסח ועד עצרת משקיעת החמה ואילך.¹

א. מבוא

מאמר זה בא לבחון את מנהגי האבלות בימי ספירת העומר ואת התפתחותם עד לשלהי ימי הביניים. חוקרים שונים כבר עסקו בזה ודנו בקיצור בפרטי המנהגים וביתר הרחבה בשאלה על מה ולמה נתקנו המנהגים הללו. טעמים שונים ומגוונים הוציעו החוקרים במענה לשאלה זו: למן אבלות על מותם של תלמידי רבי עקיבא במאה השנייה לספירה ועד לאבלות על הנספים במסע הצלב הראשון בשנת 1096; ולמן מסורות ארץ ישראליות קדומות שהגיעו מארץ ישראל לאירופה בימי הביניים ועד להשפעות מהעולם הנכרי. מאמר זה בא לבחון מחדש את הנושא, אך במתודה הפוכה: אני מבקש לפתוח בפרטי המנהגים ולבחון את התפתחותם הכרונולוגית במרכזי התורה השונים. רק לאחר מכן, לאחר שיתבאר מה עיקר ומה טפל, מה מוקדם ומה מאוחר במנהגים שנקבעו לימי ספירת העומר (להלן: ימי הספירה), אנסה לבחון מה הרציונל שעומד מאחוריהם. אקדים ואומר כי חוששני שתשובתי לשאלה הראשונה – היאך התפתחו מנהגים אלו – תהיינה טובות מתשובתי לשאלה החשובה יותר, מה הרציונל שעומד מאחוריהם.

עוד יש להטעים שתי נקודות קודם שאגש לניתוח המקורות. האחת, כי אין הסכמה גורפת בין חכמי ימי הביניים שהמנהגים המיוחדים לימי הספירה הם מנהגי אבלות, ומקצת החכמים סבורים כי מנהגים אלו נתקנו מסיבות אחרות לחלוטין. הלשון המופיעה בכותרת למאמר זה, 'מנהגי אבלות' (שתופיע גם במהלך דיוניי להלן), מבקשת לתפוס לשון קצרה אך איננה מדויקת כל צורכה. נקודה שנייה שיש להדגיש היא כי כמעט כל

* תודתי לידידי, ד"ר יהודה גלינסקי והרב ישראל יעקב סטל, שקראו גרסה ראשונה של המאמר ותרמו רבות לשיפורו, הן בהבאת כמה מקורות חדשים וחשובים הן בהצגת תוכנות חדשות. ואף אמנם שגיתי, אתי תלין משוגתי. במובאות להלן השלמתי לעתים קיצורי מילים ופתחתי ראשי תיבות. כל ההדגשות במובאות הן שלי.
1. שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תצג.

המקורות העומדים לרשותנו בנושא זה הם מקורות ספרותיים, והלכתיים דווקא, וכמעט אין בנמצא עדויות אחרות על המנהגים שבימי הספירה.² צמצום זה מגביל מאוד את האפשרות לעקוב כהוגן אחר התפתחות המנהגים, ואפשר שמנהג שמתועד לראשונה בספרי הפוסקים במאה הארבע עשרה, למשל, נהג כבר תקופה ארוכה קודם לכן בקרב ציבור רחב או בחוגים שבשוליים, אלא שאיש לא טרח להעלות מנהג זה על הכתב עד המאה הארבע עשרה, או שאיש לא טרח עד אז לדון בכתב אם מנהג זה ראוי אם לאו. בדבריי להלן אדון תחילה במעמדם של ימי הספירה בתקופת חז"ל (סעיף ב) ובמנהגי האבלות בימים אלו במרכזי התורה השונים של ימי הביניים (סעיפים ג-ט), ולאחר מכן אדון בכמה נושאים כלליים יותר (סעיפים י-ג).

ב. בין פסח לעצרת בספרות חז"ל

בספרות חז"ל אין כל אזכור לאיסורים או למנהגים מיוחדים הנוהגים בימי הספירה. עם זאת, ייחודם של הימים שבין פסח לעצרת נזכר אצל חז"ל בכמה הקשרים. עניין זה נזכר כבר במשנה: "משפט רשעים בגיהנם שנים עשר חדש... רבי יוחנן בן נורי אומר: מן הפסח ועד העצרת, שנאמר 'ומדי שבת בשבתו' (ישעיהו ס"ו, כג)."³ אלא שרבי יוחנן בן נורי לא הסביר מה ייחודם של ימים אלו, שדווקא בהם נידונים הרשעים בגיהנם, ואף אלו שמתו כבר חודשים רבים קודם לכן. בתלמוד הבבלי מסופר: "שנים עשר אלף זוגים תלמידים היו לו לרבי עקיבא מגבת עד אנטיפרס, וכולן מתו בפרק אחד מפני שלא נהגו כבוד זה לזה... תנא: כולם מתו מפסח ועד עצרת" (יבמות סב ע"ב),⁴ וסוגיה זו תעלה שוב ושוב בדיוניהם של חכמי ימי הביניים על אודות מנהגי אבלות בימי הספירה. סיפור מותם של תלמידי רבי עקיבא מופיע גם במדרשי אגדה ארץ ישראליים (בראשית רבה וקהלת רבה), אך בבראשית רבה לא נזכר שהם מתו בין פסח לעצרת.⁵ אזכור שלישי לייחודם של הימים שבין פסח לעצרת, שבהם תלוי עתידה של תבואת השדה, מצוי במדרש ויקרא רבה (ומקבילותיו): "'שבעות חקות קציר ישמר לנו' (ירמיהו ה', כד) – ישמור לנו מן השרב, ישמור לנו מן טללים רעים, ואילו הן שבע שבתות שבין פסח לעצרת".⁶

2. ליוצאים מן הכלל ראו למשל להלן, ליד הערה 16 (היעדר עדויות בתעודות הגניזה על נישואין בימי הספירה) והערה 90 (עדות בחיבור פילוסופי על מנהגי האבלות בימי הספירה).
3. עדויות פ"ב מ"י; ומקבילה בסדר עולם פרק ג, מהד' ח' מיליקובסקי, ירושלים תשע"ג, א, עמ' 228, וראו להלן, הערה 58.
4. ראו גם ספרי במדבר פיסקא קמח, מהד' מ"י כהנא, ירושלים תשע"א-תשע"ה, עמ' 490, על מותו של אחד מתלמידי רבי עקיבא בין פסח לעצרת.
5. ראו: בראשית רבה פרשה סה ג, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 660; קהלת רבה פרשה יא ו. לניתוח ההבדלים בסיפור המעשה בין המקבילות השונות ראו: A. Amit, 'The Death of Rabbi Akiva's Disciples: A Literary History', *Journal of Jewish Studies* 56, 2005, pp. 265-284; ושם ספרות נוספת.
6. ויקרא רבה פרשה כח ב, מהד' מרגליות עמ' תרנב-תרנג. לנוסח כתבי היד שם ראו: ח'

שלושת המקורות הללו מציינים את ייחודם של הימים שבין פסח לעצרת, אך לכל אחד מהם אופי אחר. דברי רבי יוחנן בן נורי במשנה על משפט הרשעים בגיהנום בימים שבין פסח לעצרת עשויים ללמד על אופי מיוחד שיש לימי הספירה; אך דעה זו כמעט לא נזכרה אצל חכמים שעסקו במנהגים של ימי הספירה. אף בדיונים על הגיהנום (הן בספרות חז"ל הן בחיבוריהם של חכמי ימי הביניים) הוזכרה כמעט תמיד רק הדעה שמשפט הרשעים בגיהנום שנים עשר חודש.⁷ לעומת זאת, מותם של תלמידי רבי עקיבא בין פסח לעצרת אינו מלמד בהכרח שיש לתקופה זו משמעות מיוחדת שבעטייה הם מתו בימים אלו דווקא; אך מאורע היסטורי זה עשוי לעצב, ואכן עיצב, את היחס לימים אלו בדורות שלאחר מכן. אף בדברי המדרש על השרב והטללים הרעים השכיחים בימים שבין פסח לעצרת אין כדי ללמד על אופי מיוחד של ימים אלו; ואכן, איש מחכמי ימי הביניים לא הזכיר מדרש זה בדיונו על אודות ימי הספירה.

ג. גאוני כבל במאה העשירית וחכמי ארצות האסלאם במאות האחת עשרה והשתים עשרה

1. בספרי ההלכה הקלסיים של גאוני כבל – ספר השאלות, הלכות פסוקות והלכות גדולות – אין כל אזכור לאיסורים או למנהגי אבלות הנוהגים בימי הספירה.⁸ גם בתשובותיהם של גאוני כבל הראשונים הנושא לא נידון כלל, ואף לא באיגרת רב שרירא גאון. לו רצה, יכול היה רב שרירא להזכיר זאת במסגרת תיאורו המפורט את פטירתם של תלמידי רבי עקיבא בין פסח לעצרת⁹ – מאורע שעומד בבסיסם של מנהגי האבלות בימי הספירה.

2. דיון מפורש במנהגי אבלות בימי הספירה מצוי בתשובה של גאון המובאת במספר מקורות בלי לנקוב בשם הגאון,¹⁰ ואילו ר' ירוחם בן משולם מוסר שהיא של רב האי גאון. זו לשון התשובה:

מיליקובסקי, 'ויקרא רבה, פרשה כה, הפתיחתא הראשונה (פסקאות א-ג): עיונים בנוסח, בעריכה ובזיקתה למקבילה בפסיקתא דרב כהנא, תרביץ עא, תשס"ב, עמ' 54. הימים שבין פסח לעצרת היו חשובים לחקלאים לא רק בארץ ישראל בימי חז"ל כי אם גם באירופה בימי הביניים, והצלחתן של תבואות הקיץ הייתה מותנית בגשמים שאמורים לרדת בתקופה זו; ראו: שו"ת הרא"ש, מהד' י"ש יודלוב, ירושלים תשנ"ד, כלל ד סימן י, עמ' כג: "והדבר ידוע שבאשכנז עיקר קיום התבואה היא על ידי הגשמים שבין פסח לעצרת".

7. על אזכור דעתו של רבי יוחנן בן נורי בהקשר למנהגי הספירה ראו להלן, ליד הערה 58. לאזכורים בספרות חז"ל של הדעה שמשפט רשעים בגיהנום שנים עשר חודש ראו למשל: שבת לג ע"ב; פסיקתא דרב כהנא עשר תעשר פסקא י ד, מהד' מנדלבוים עמ' 165; ועוד הרבה. ראו גם: ח' מיליקובסקי, 'גיהנם ופושעי ישראל על פי "סדר עולם"', תרביץ נה, תשמ"ו, עמ' 311-343, ובפרט עמ' 324.

8. אך ראו להלן, הערה 41.

9. ראו: אגרת רב שרירא גאון, מהד' ב"מ לוין, חיפה תרפ"א, עמ' 13.

10. ראו: שערי תשובה, שלוניקי תקס"ב, סימן רעח; הלכות פסוקות מן הגאונים, מהד' י' מילר,

וששאלתם למה אין מקדשין ואין כונסין בין פסח לעצרת, אם מחמת איסור לאו.

הו יודעים שלא משום איסור הוא אלא משום מנהג אבלות, שכך אמרו חכמים (יבמות סב ע"ב) שנים עשר אלפים זוגים תלמידים היו לו לר' עקיבא וכלם מתו בין פסח לעצרת על שלא נהגו [כבוד] זה בזה, ותני עלה וכלם מתו מיתה משונה באסכרה. ומאותה שעה ואילך נהגו ראשונים בימים אלו שלא לכנוס בהן. ומי שקפץ וכנס אין אנו קונסין אותו לא עונש ולא מלקות, אבל אם בא לשאול לכתחילה אין מורין לו לכנוס. ולענין קדושין, מי שרצה לקדש בין פסח לעצרת מקדש, לפי שאין עיקר שמחה אלא בחופה.¹¹

תשובה זו עוסקת אך ורק באיסור נישואין, ואין בה זכר לאיסורים אחרים הנוהגים בימי הספירה. איסור זה נוהג לדברי הגאון בין פסח לעצרת – כלומר בכל ימי הספירה.¹² השואלים – שאיננו יודעים את מקומם, האם בכלל או מחוצה לה – ידעו היטב על המנהג שלא לשאת אישה בימים אלו, אך לא ידעו מה נימוקו. לדבריו של הגאון, טעם המנהג לאיסור נישואין הוא משום מנהג אבלות, והוא מבוסס על סיפור מותם של תלמידי רבי עקיבא המופיע בתלמוד הבבלי.¹³ מקורו של המנהג במה ש"נהגו ראשונים", אך לא ברור מלשונו של הגאון מתי החל מנהג זה: מימיהם של התנאים, כפי שמשמע מהמילים "ומאותה שעה", או שמא מימיהם של גאונים שחיו שנים-שלושה דורות לפני המשיב.

3. ר' יצחק אבן גיאת (לוסינה שבדרום ספרד, נפטר בשנת 1089) העתיק את תשובת הגאונים על איסור נישואין בלשונה, אך כתב בראשית דבריו "ומנהג בכל ישראל שלא לישא בין פסח לעצרת", וזו לשון החלטית יותר מלשונו של הגאון. בזה מסתכם דיונו של ר' יצחק אבן גיאת בנושא זה, והוא לא הוסיף דבר בעניין.¹⁴ כך עשה גם ר' שלמה בן נתן,

קראקא תרנ"ג, אמצע סימן צד (סימן זה מכיל תשובות רבות, והכותרת 'רב נטרונאי' שבראשו איננה קשורה כנראה בתשובה זו; ראו: י' ברודי, תשובות רב נטרונאי גאון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 48, הערה 90); ומשם: אוצר הגאונים, יבמות, מהד' ב"מ לוי, ירושלים תרצ"ו, אוצר התשובות, סימן שכו. במקורות אחרים הובאו דברי הגאונים באנונימיות; ראו למשל: רי"צ אבן גיאת (להלן, ליד הערה 14); סידור רבינו שלמה (להלן, ליד הערה 15); ספר האורה וספר המנהיג (להלן, ליד הערה 65).

11. ר' ירוחם בן משולם, תולדות אדם וחווה, נתיב כב חלק ב, מהד' י' חזן, ירושלים תשס"ז-תשע"ד, ג, עמ' לא.

12. מסתבר שדבריו של הגאון אינם מוסבים על ימי חג הפסח, שהרי אין לנהוג בהם מנהגי אבלות, אך בימי החג אסור ממילא להינשא; ראו: מועד קטן פ"א מ"ז: "אין נושאים נשים במועד"; שערי תשובה (לעיל, הערה 10), סימן ריח.

13. כבר ציינתי לעיל (ליד הערה 5) כי במקבילה שבמדרש בראשית רבה לא נזכר שתלמידי רבי עקיבא מתו מפסח ועד העצרת דווקא; אך הגאון בפסיקתו סומך כמוכח על התלמוד הבבלי, ולא על מדרש אגדה זה או אחר.

14. שערי שמחה, הלכות חדש וספירת העומר, מהד' י"ד במברגר, פירט תרכ"א-תרכ"ב, ב, עמ' קט.

שהביא פרפרזה של דברי הגאונים בעניין איסור נישואין בלי לנקוב בשמם, ותו לא.¹⁵ הרמב"ם לא הזכיר כלל מנהגי אבלות בימי הספירה, אך מתעוררות הגניזה עולה בכירור שבסביבתו של הרמב"ם לא נשאו נשים בימי הספירה. לדברי ש"ד גויטיין, אין בידינו אף עדות מהגניזה על נישואין בחודש אייר, אף שחודשי האביב היו החודשים המועדפים לנישואין.¹⁶

4. דברים נוספים של הגאונים מצויים בידינו, ואכנה אותם להלן 'שאלנו לרבותינו' (על פי הלשון המקבילה השנייה שתובא להלן). קודם שנדון בתוכנם של הדברים יש לדון בנוסחם המדויק, שכן הם מצויים בכמה מקבילות. וזה פירוט המקבילות:

א. נוסח קצר של 'דברי הגאונים' מצוי בפיו של ר' צדקיה בן אברהם מרומי, לערך ברבע השני של המאה השלוש עשרה:

מצאתי והעתקתי. שמעתי שמה שהנשים נמנעות מלעשות מלאכה אחר ששקעה החמה בימים שבין פסח לעצרת בימי ספירת העומר, משום שבאותה שעה מתו תלמידי ר' עקיבה בין פסח לעצרת, קרוב לשקיעת החמה היו מתים. כך נמצא בדברי הגאונים.¹⁷

ר' צדקיה קיצר כאן בלשונו, ולא ברור מה הקשר בין מותם של תלמידי רבי עקיבא בסמוך לשקיעת החמה ובין מנהגן של הנשים. הלשון 'בדברי הגאונים' בפיו של ר' צדקיה מרומי איננה מכוונת לגאונים בבל דווקא, ובמקרים אחרים ברור שלשון זו מכוונת לר' אברהם אב בית דין מנרבונה (המחצית הראשונה של המאה השתים עשרה) או לחכמי אשכנז הראשונים במחצית השנייה של המאה האחת עשרה.¹⁸ נמצא שמלשונו של ר' צדקיה מרומי עדיין איננו יכולים לקבוע מסמרות מי הם 'הגאונים' הללו.

15. סידור רבינו שלמה ברבי נתן זצ"ל אב בית דין מן העיר סיג'ילמסה, מהד' ש' חגי, ירושלים תשנ"ה, עמ' צב. על מקומו של ר' שלמה בן נתן – כנראה בעירק, ולא בצפון אפריקה כפי שסברו תחילה – ראו: ש' צוקר וא' ווסט, 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר' נתן וייחוסו המוטעה לצפון אפריקה', קרית ספר סד, תשנ"ב-תשנ"ג, עמ' 746-737; מ"ע פרידמן, 'הערה בדבר מקום חיבור הסידור של ר' שלמה בר' נתן', אסופת קרית ספר (מוסף לכרך סח), ירושלים תשנ"ח, עמ' 154-151; א' ארליך, 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור ר' שלמה בן נתן ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא 4, תש"ע, עמ' ט-כו.

16. ראו: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Berkeley-Los Angeles-London 1967-1993, III, pp. 114, 450 n. 82

17. כ"י אוקספורד, בודלי 4°18 Opp. Add. (נויבאואר 659), דף 62א, סימן רג. כתב יד זה הוא מהדורה ראשונה של ספר שבלי הלקט (ראו עליו: תשובות הגאונים החדשות, מהד' ש' עמנואל, ירושלים תשנ"ה, מבוא, עמ' לד-לז; רבי אלעזר מוורמייזא, דרשה לפסח, מהד' ש' עמנואל, ירושלים תשס"ו, עמ' 37-38). ספר שבלי הלקט נכתב בין השנים 1244-1260 (ראו: שבלי הלקט השלם, מהד' ש"ק מירסקי, ניו יורק תשכ"ו, עמ' 4, 11-12), והמהדורה הראשונה נכתבה אפוא בתאריך מוקדם יותר.

18. ראו: שבלי הלקט השלם, מהד' מירסקי (לעיל, הערה 17), סימן לו, עמ' 238-239 (הדברים

ב. נוסח רחב הרבה יותר של דברי הגאונים מצוי אצל ר' אברהם בן עזריאל מבוהמיה בספרו **ערוגת הבשם**, שנכתב לערך באותו זמן שר' צדקיה כתב את דבריו,¹⁹ אלא שר' אברהם בן עזריאל הביא את הדברים בשם מקור עלום שם ולא נקב בשם אומרו. כך כתב ר' אברהם:

ראיתי כתוב, (שאלו כן) [שאלנו²⁰ לרבו'תינו] מה טעם מנהג בישראל [אין] עושין מלאכה בין פסח לעצרת משתשקע החמה עד למחרת שחרית. ואמרו לנו שני טעמ'ים, אחד על פטירת תלמידי הליל ושמאי (!), דאמ' שמוני' אלף (!) תלמידי' היו להילל הזקן ושמאי מגבת ועד אנטיפרס וכולן מתו מפסח ועד עצרת על (שאלה ונוהגים) [שלא היו נוהגים] כבוד זה לזה, והיו מתים סמוך לשקיעת החמה, וקוברים אותם משתשקע החמה, והיה העם בטילים ממלאכה, על כן גזרו שלא לעשות שמחה מפסח ועד עצרת, ושלא לחנך [כסות] חדשה עד עצרת. ונהגו גם הנשים מלעשות מלאכה משתשקע החמה.

ועוד עיניין אחר, משום שאנו סופרין (אותה עומר) [את העומר] עד לאחר שקיעת החמה אנו בטלים ממלאכה, הואיל כתי' שבע שבתות בלשו'ן] שבות ובלשו'ן] שמיטה, שנ' (ויקרא כ"ה, ח) 'וספרת לך שבע שבתות שני'ום], וכתו' (דברים ט"ז, ט) 'שבעה שבועות תספור לך', מיכאן שהספיר' תלויה [בב"ד],²¹ מה (שנה) [שנת] שמיטה אסורה במלאכה, אף זמן ספירת העומר אנו בטלים ממלאכה, ונקרא שבתו' על שם שבות שמיטה.²²

לקוחים מתשובה של ר' אברהם אב בית דין שנדפסה בתשובות הגאונים החדשות, לעיל, הערה 17, סימן לד; **שבלי הלקט השלם**, מהד' ש' בוכר, וילנה תרמ"ז, סימן קצ, דף עד ע"א: "בדברי הגאונים מצאתי, שאלתי אני עמרם מרבינו שמואל משמו של רבינו נתן ב"ר מכיר ז"ל" (הדברים לקוחים מספר הפרדס, מהד' ח"י עהרענרייך, בודפשט תרפ"ד, עמ' שטט); שם, סימן רז, דף פד ע"א (ראו: מעשה הגאונים, מהד' א' עפשטיין וי' פריימן, ברלין תר"ע, עמ' 15); ועוד הרבה.

19. ר' אברהם עסק שנים רבות בכתיבת הספר, ולפחות פסקה אחת בספר נכתבה בשנת 1234; ראו: **ערוגת הבשם**, מהד' א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג, ד, עמ' 113.

20. כך הוא במקבילות האחרות שתובאנה להלן.

21. בכתב היד יש כאן רווח של מילה אחת, והשלמתי על פי המקבילות האחרות הנזכרות להלן. השוו: תורת כוהנים בהר פרשה ב א, מהד' ווייס, קו ע"ג: "וספרת לך" – בבית דין; ספרי דברים פיסקא קלו, מהד' פינקלשטיין עמ' 191: "שבעה שבועות תספור לך" – בבית דין. מנין לכל אחד ואחד, תלמוד לומר: 'וספרתם לכם ממחרת השבת' (ויקרא כ"ג, טו) – כל אחד ואחד.

22. **ערוגת הבשם** (לעיל, הערה 19), א, עמ' 75. פסקה זו מצויה רק בכתב יד אחד של **ערוגת הבשם**: וטיקן, ebr. 301, דף 12א, שנעתק בסוף המאה השלוש עשרה (ראו תיאורו שם, ד, עמ' *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library: Catalogue*, Compiled by the Staff; 129-128 of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, Jewish National and University Library, Jerusalem; edited by B. Richler; Palaeographical and Codicological Descriptions:

נוסח זה לזה שהביא ר' אברהם בן עזריאל הובא בחיבור אשכנזי אחר, שנעתק בשליש הראשון של המאה הארבע עשרה, אך מילות הפתיחה שם הן: "כתב רב שרירא גאון בספר המקצועות, שאלנו לרבותי' מה טעם מנהג בישראל".²³ מקבילה זו היא היחידה שיודעת לספר היכן השתמרה תשובתו של הגאון – בספר המקצועות. ספר המקצועות מצוטט לא מעט בספרות הראשונים, ואצל חכמי אשכנז דווקא, אך ידיעותינו עליו עדיין לוקות בחסר, ורב הסתום על המפורש.²⁴

נוסח זה מובא גם בחיבור אשכנזי נוסף, שהועתק כנראה בצ'כיה באמצע המאה החמש עשרה, אך שם הוא אינו מיוחס לגאונים. מילות הפתיחה שם הן: "שאלנו לרבותינו מה טעם", ובסוף הפסקה נכתב: "תשוב' הר"מ" – חכם שאינני יודע לזהותו.²⁵

ג. נוסח שלישי של דברי הגאונים צוטט על ידי ר' ירוחם בן משולם. ר' ירוחם נולד בפרובנס וגלה לספרד, ושם כתב את ספרו בשנת 1340 לערך. כך הוא כתב:

לעשות מלאכה באותן הימים של ספירת העומר אחר שקיעת החמה, נהגו שלא לעשותה, ונהגו כן משום תלמידי רבי עקיבא שמתו כלם באסכרה בין פסח לעצרת שלא נהגו כבוד זה לזה, ונקברו אחר שקיעת החמה והיו העם בטלים ממלאכתם. ועוד דכתיב 'שבע שבתות תמימות תהיינה', 'שבתות' לשון שבות ושמטה, כדכתיב

(M. Beit-Arié in collaboration with N. Pasternak, Vatican 2008, p. 241). לפני שנים אחדות נתגלה בווינה קטע של ספר ערוגת הבשם מ'גניזת אירופה', אלא שהוא מסתיים שורה אחת קודם לפסקה הרלוונטית לדיוננו. סימנו של הקטע: Wien, Erzbischöfliches Diözesanarchiv, Kirnberger Bibliothek der Wiener Dompropstei, C-8. לתיאורו ראו: ש' עמנואל, מגנזי אירופה, ירושלים תשע"ה, א, עמ' 51, הערה 159.

23. תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהר' א' קופפר, ירושלים תשל"ג, עמ' 114, סימן סט. ספר זה נדפס מכ"י אוקספורד, בודלי 317 Opp. (נויבאואר 692). ראו עליו שם במבוא, עמ' יא-טו. על זמנו של כתב היד ראו: *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and Corrigenda to vol. I (A. Neubauer's Catalogue)*, compiled under the direction of M. Beit-Arié, edited by R.A. May, Oxford 1994, p. 105.

24. שרידי הספר נאספו בתוך: ספר המקצועות, מהר' ש' אסף, ירושלים תש"ז; וראו עליו שם במבוא, עמ' 5-12.

25. כ"י אוקספורד, בודלי 312 Opp. (נויבאואר 682), דף 118א. כתב היד מכיל את קיצור פסקי הרא"ש עם הגהות ר' מנדל קלויזנר; ראו עליו לפי שעה: ש' עמנואל, 'קיצור פסקי הרא"ש עם הגהות ר' מנדל קלויזנר (כ"י אוקספורד 682)', בתוך: א' דוד (עורך), מגנזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 105-106. על זמנו של כתב היד ראו: בית-אריה (לעיל, הערה 23), עמ' 103; על מקום העתקתו ראו: T. Visi and M. Jánošíková, 'A Regional Perspective on Hebrew Fragments: The Case of Moravia', in: A. Lehnardt and J. Olzowy-Schlanger (eds.), *Books within Books – New Discoveries in Old Book Bindings*, Leiden-Boston 2014, p. 194.

'שבתות שנים', ומה שמטה אסור במלאכת קרקע, אף כאן אחר שקיעת החמה
סופרין ושובתין ממלאכתן. כך כתב רבינו האי בתשובה.²⁶

דברים דומים מצויים אצל ר' דוד אבודרהם, אף הוא מחכמי ספרד, שגם הוא כתב את
ספרו בשנת 1340.²⁷

ד. נוסח רביעי הביאו שלושה פוסקים במאה הארבע עשרה: ר' יעקב בן אשר בספר הטור,
ר' מנחם בן זרח בספר צדה לדרך ור' משה בן יקותיאל מרומי בספר התדיר. שני
הראשונים פעלו בספרד והשלישי באיטליה. שלושת החכמים הללו הביאו את הדברים
בשינויים מסוימים, לא הזכירו עליהם כלל את שם הגאונים ואף השמיטו את מילות
המשא ומתן שבין השואל והמשיב ("שאלנו... ואמרו לנו").²⁸
מניתי בדבריי תשעה ציטוטים שונים של מקור אחד שהגיעו לידינו מארצות שונות:
איטליה, אשכנז וספרד. ציטוטים אלו שונים זה מזה בפרטים רבים ומגוונים:

1. זהותו של הכותב – "גאונים" סתם (נוסח א), "רבותינו" או "מצאתי כתוב" (רוב
המקבילות של נוסח ב), רב שריא (מקבילה אחת של נוסח ב), רב האי (נוסח ג) או
שהדברים הובאו בסתם (נוסח ד).
 2. הקשר שבין השואלים והמשיב – האם נאמרו הדברים בעל פה, כפי שמשמע מנוסח
ב ("שאלנו לרבותינו... ואמרו לנו"), או שמדובר בתשובה שבכתב, כפי שנאמר בנוסח
ג.
 3. האיסורים הנוהגים בימי הספירה – האם עשיית מלאכה בלבד (נוסח א ונוסח ג) או
גם שמחה ולבישת כסות חדשה (נוסח ב).
 4. האם איסור עשיית מלאכה הוא לנשים בלבד (נוסח א) או גם לגברים (כפי שמשמע
מנוסח ג). בנוסח ב הדברים מעורפלים מעט בנקודה זו.
 5. טעמי האיסור – האם זכר לתלמידי רבי עקיבא שמתו בין פסח לעצרת ותו לא (נוסח
א) או שיש טעם נוסף של היקש בין שביעית לספירת העומר (נוסח ב ונוסח ג).
26. תולדות אדם וחיה (לעיל, הערה 11), נתיב ה חלק ד (א, עמ' רב). על ר' ירוחם ראו: א"ח
פריימן, הרא"ש: רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו, חייהם ופעלם, ירושלים תשמ"ו, עמ'
סד-סו; י"ד גלינסקי, 'ונשתוממתי על המראה בראותי כמה טעיות והשמטות יש בדפוס':
לכירור אופיין של מהדורות "ספר מישרים" לר' ירוחם בן משולם, שנתון המשפט העברי כו,
תשס"ט-תשע"א, עמ' 152-154.
27. ראו: אבודרהם השלם, מהד' י"י וידבסקי, ירושלים תשנ"ה, א, עמ' רעב (על זמן כתיבת הספר
ראו שם, ב, עמ' תמב; וכן בשיר שכתב המחבר בסוף ספרו, שמצוי רק בדפוס הראשון: "נשלם
פירוש הברכות והתפלות... וחברתי אני באיטליה המפוארה בשנת חמשת אלפים ומאה
ליצירה"; ראו: י' הערשקאוויטש, 'סדר הטבת חלום וסיום ספר אבודרהם מכתב יד', ישורון
כה, תשע"א, עמ' מו). באוצר הגאונים הובא רק נוסח ג; ראו: אוצר הגאונים (לעיל, הערה
10), סימן שכח (ובעקבותיו גם צ' גרונר, 'רשימת תשובות רב האי גאון', עלי ספר יג, תשמ"ו,
עמ' 18, מס' 147).
28. לדיוניהם של שלושת החכמים הללו ראו להלן, ליד הערות 62, 107, 109.

דומה בעיניי שמקור זה, 'שאלנו לרבותינו', לא יצא מעולם מתחת ידם של גאוני בבל, והוא מתורתם של חכמי אשכנז במאה האחת עשרה או השתים עשרה. ברוב המקבילות לא הובא מקור זה בשם הגאונים, ורק במיעוטן הוא יוחס לגאונים: במקור אשכנזי אחד מן המאה השלוש עשרה יוחסו הדברים לרב שרירא גאון, ושניים מחכמי ספרד במאה הארבע עשרה – ר' ירוחם בן משולם ור' דוד אבורהם, שהשתמשו בספריהם בחיבורים אשכנזיים רבים – ייחסו אותם לרב האי גאון. חוקרים שונים כבר העירו על כמה וכמה 'תשובות גאונים' שהובאו אצל חכמי אשכנז, שלא יצאו מעולם מתחת ידם של גאוני בבל,²⁹ וסבורני שכך אירע אף במקרה שלפנינו.

שתי סיבות לטענתי זו. האחת, איסור מלאכה בלילות העומר, שעומד במרכז הדיון של כל הנוסחים של 'שאלנו לרבותינו', לא נזכר כלל אצל חכמי ספרד הראשונים ואצל חכמי המזרח,³⁰ וקשה להבין היאך נתעלמו מהם דברי הגאונים בעניין. במקצת הנוסחים נזכרים אף מנהגי אבלות נוספים בימי העומר – איסור שמחה ואיסור לחנוך כסות חדשה – ומנהגים אלו נזכרים שוב רק במקורות מאוחרים.³¹ הסיבה השנייה לטענתי היא ההיקש התמוה בין שנת השמיטה ובין ספירת העומר לעניין איסור מלאכה, היקש שאין לו זכר בספרות חז"ל, וכבר התקשו בו מאוד חכמי האחרונים.³² דומני שהיקש שכזה איננו מתאים לדרך לימודם של גאוני בבל.

* * *

לסיכום, חכמי ספרד הראשונים אסרו על נישואין בלבר בימי הספירה, ולהבנתי זו הייתה גם דעתם של גאוני בבל. במקורות אחרים הובאו מנהגים מיוחדים נוספים בימי הספירה בשם של רב שרירא גאון ורב האי גאון, אך סבורני שהם לא יצאו מתחת ידם של הגאונים. מי שלא יאמץ את טענתי יגיע למסקנה שגאוני בבל תמכו גם בביטול מלאכה בלילות העומר, ואולי גם באיסור שמחה ובאיסור לחנוך כסות חדשה (שנזכרים רק במקצת הנוסחים). בכל מקרה, גאוני בבל וחכמי ספרד הראשונים לא הזכירו כלל איסור תספורת בימי הספירה. עוד יש לציין שלשיטתם של גאוני בבל וממשיכי דרכם בספרד ובמזרח, מנהגי האבלות חלים בכל ימי הספירה.

29. ראו: ש' עמנואל, 'נידה בבית הכנסת: מקורות חדשים', בתוך: א' פרויגר וד' שפרבר (עורכים), דרכי דניאל: מחקרים בדת ובתרבות יהודית לכבוד הרב פרופסור דניאל שפרבר (בדפוס), ושם ספרות נוספת.

30. איסור זה לא נזכר גם אצל חכמי צרפת, כפי שיבואר להלן, סעיף ו.

31. ראו: ספר מנהג טוב וספר התדיר, להלן, ליד הערות 61, 62.

32. ראו למשל מה שכתב ר' יהושע ולק הכהן בפירושו על ספר הטור: "ומה שכתב רבינו [= ר' יעקב בר אשר] וכתב 'וספרת לך שבע שבתות שנים' וכתב 'שבעה שבועות תספר לך', מכאן שהספירה בבית דין וכו'... בשום מחבר לא מצאתיהו... וקשה לי... טובא, חדא דגזירה שוה [זו] לא מצאתיה לא במשנה ולא בברייתא ולא בגמרא ולא בתורת כהנים וספרא וספרי ופסיקתא, שיעתי לחזר אחריה ולא מצאתיה... והשנית, מה ענין הגזירה שוה זו ללמוד זה מזה, מאי פסקא ומאי אולמא הא מהא... (דרישה, אורח חיים סימן תצג סעיף קטן ג).

ד. חכמי אשכנז עד ל'מוות השחור' (אמצע המאה הארבע עשרה)

מנהגי ספירת העומר נזכרים בספר ההלכה הראשון שנכתב על אדמת גרמניה, הוא ספר מעשה הגאונים:

אין נושאים נשים בין פסח לעצרת, שימים עלולים הם, שנפלה מגפה בתלמידיו של ר' עקיבא. אבל ראיתי שנושאים לאחר הפסח עד ראש חודש [אייר], אבל לאחר ראש חדש מתחילין שלא לישא.³³

דברים אלו הועתקו בשתיקה גם בספר הרוקח, אלא שהוא מיתן מעט את הניסוח של המשפט האחרון, וכתב "ויש מקומות שנושאים עד ראש חדש אייר ומשם ואילך נמנעין".³⁴

ספר מעשה הגאונים אוסר על נישואין בלבד בימי הספירה. הוא הולך בזאת בדרכם של גאונים בבל, אך אינו מזכירם. המחבר בוודאי ידע שדבריו מבוססים על דברי הגאונים, אך מי שקרא את הכתוב בספר מעשה הגאונים לא ידע זאת. אלא שחידוש יש בדבריו של ספר מעשה הגאונים, והוא הגבלת הזמן שבו נוהג האיסור. לדבריו, האיסור איננו נוהג בכל ימי הספירה כי אם מראש חודש אייר ואילך בלבד (הטעם לצמצום זה יידון להלן).³⁵ נימוקו של מעשה הגאונים לאיסור הנישואין שונה, כך דומני, מזה של גאונים בבל. האיסור איננו משום 'מנהג אבלות', כפי שנזכר במפורש בדברי הגאונים,³⁶ אלא משום שימי העומר 'עלולים', כלומר מסוכנים.³⁷ כבר בספרות חז"ל ניתן למצוא רמזים לכך

33. מעשה הגאונים (לעיל, הערה 18), עמ' 51; ומקבילה בספר הפרדס (לעיל, הערה 18), תחילת עמ' רסד. על טיבו של ספר מעשה הגאונים ראו שם במבוא; וכן א' גרוסמן, 'בני מכיר וספרם' "מעשה המכירי", תרביץ מו, תשל"ז, עמ' 110-132; הנ"ל, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 374-386.

34. רקח, פאנו רס"ה, סימן שנה. יש המצטטים דברים נוספים בענייננו מתוך הספר סודי רזא (של הרוקח), אך זו טעות. ראו על כך להלן, סעיף יב; וראו גם להלן, הערה 46.

35. ראו להלן, ליד הערות 128, 129.

36. ראו לעיל, אחרי הערה 11.

37. לשימוש במילה 'עלולים' במשמעות זו ראו: "הימים האלו עלולים הן ואין להרבות בהן מיני שמחות, והימים הללו שמשבעה עשר בתמוז עד תשעה באב קטב מרירי שולט" (שבלי הלקט השלם, מהד' בובר, לעיל, הערה 18, סימן רסג); "והסכימו עכשיו כל הגדולים שאם השאיל ספר או חפץ ונאנס לתפיסות המלך, חייב השואל לשלם... ונר' אל האורבלי כי במלכות צרפת שספרים עלולים מאד... המשאיל היה מחביאו אם היה בביתו, כי כן רגילים עתה לנהחביאו בכל עת" (ש' עמנואל, שבירי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 19. ר' יצחק מאורביל פעל במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה ובראשית המאה הארבע עשרה; ראו: א' גרוסמן, 'ר' נתנאל מקינון: מגדולי בעלי התוספות בצרפת במאה הי"ג', בתוך: י' זוסמן וד' רוזנטל [עורכים], מחקרי תלמוד ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, ירושלים תשס"ה, עמ' 179, הערה 22).

שהימים בין פסח לשבועות הם ימים טעונים,³⁸ וחכמים בימי הביניים הקפידו שלא לערוך נישואין במועדים אחרים בשנה משום שהם ימים מסוכנים.³⁹ חכמי אשכנז הראשונים סברו כנראה שאם תלמידיו של רבי עקיבא מתו בימי הספירה, אות הוא שימים אלו מסוכנים, ואין ראוי לקבוע בהם נישואין.

ר' אליעזר בן נתן ממגנצא (ראב"ן, נולד בשנת 1090 לערך)⁴⁰ לא הזכיר בספרו אבן העזר איסור כלשהו בימי הספירה. גם נכדו, ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראב"ה, 1140-1220 לערך) לא הזכיר כלל איסור נישואין (ואיסור מלאכה) בימי הספירה, אך הוא הביא לראשונה איסור אחר – להקזיז דם. וכך כתב ראב"ה:

וכן נהגו שאין מקיזין בין פסח לל"ג בעומר, מפני ששלטה מגפה בתלמידי רבי עקיבא. וכן בתמוז ואלול ושבט לא, וסימן זל"ט.⁴¹ וטעם ברור לא שמעתי.⁴²

ראב"ה ממשיך אפוא את הכיוון של סכנה בימי העומר, כמו שעשה לפניו ספר מעשה הגאונים. אך חידוש גדול יש בדבריו של ראב"ה, שהזכיר לראשונה באשכנז כי ל"ג

38. ראו לעיל, סעיף ב.

39. ראו למשל: ז' שווארץ, 'אגרת ר' אברהם ב"ר חייא הנשיא שכתב לר' יהודה ב"ר ברזילי על שאלה בכלדיים', *Festschrift Adolf Schwarz*, Berlin-Wien 1917, החלק העברי, עמ' 23-36; "מה שנוהגין שאין נושאים נשים עד מלוי הלבנה באלו הארצות, אינו נחוש... וסימנא טבא הוא... ואין בו משום דרכי האמורי" (שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, ירושלים תשס"א), סימן רפג. תשובה זו היא של רמב"ן, אף שרוב התשובות בקובץ זה הן של רשב"א; ג' אברלנדר, מנהג אבותינו בירינו: שבת, נישואין, שונות, ניו יורק תשע"ב, עמ' רפכ-שז.

40. ראו עליו: א"א אורבך, בעלי התוספות, מהדורה רביעית מורחבת, ירושלים תש"ם, עמ' 173-184.

41. הסימן מכוון לאות האחרונה בשמות החודשים: ז – תמוז, ל – אלול, ט – שבט. האיסור להקזיז דם בחודשים תמוז, אלול ושבט נזכר כבר בדברי ראב"ן (ספר ראב"ן הוא אבן העזר, מהד' ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ח-תשע"ב, תחילת סימן שעא, ב, עמ' שעד), ואילו האיסור להקזיז בין פסח לל"ג בעומר הוא חידושו של ראב"ה. הרב י"י סטל העירני שאפשר שדברי ראב"ה מבוססים על טעות שנפלה בספר הלכות ראו. בספר הלכות פסוקות נפסק לעניין הקזת דם, בעקבות התלמוד הבבלי (שבת קכט ע"ב), "פורסא דרמא כל תלתין יומין, בין הפרקים ימעט, בר ארבעין שנין נעביד כל תרין תרין ירחין, בין הפרק' בר שיתין שנין יחזור וימעט"; ואילו בהלכות ראו תורגם משפט זה: "זמן הקזת דם כל שלשים יום, בין הפסח לעצרת ימעט, בן ארבעים שנה יעשה כל שני חדשים, בן ששים שנה יחזור וימעט" (נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק-ירושלים תשנ"ט), עמ' 587-588, ושם בהערה 304; ספר הלכות פסוקות או הלכות ראו, מהד' א"ל שלוסברג, ווירסייליס תרמ"ו, עמ' 3).

טעויות אחרות מעין אלו בהלכות ראו נידונו אצל י' ברויאר, 'התרגום מארמית לעברית בספר "הלכות ראו": בעיות נוסח, שיטות תרגום ודרכי פירוש', תרביץ פג, תשע"ה, עמ' 531-555.

42. ספר ראב"ה הוא אבי העזרי, סימן רעו, מהד' ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ה, א, עמ' רסז. על ראב"ה ראו אורבך (לעיל, הערה 40), עמ' 376-388.

בעומר הוא תאריך בעל משמעות לעניין, והאיסור נוהג אך ורק עד תאריך זה. ועוד אשור להלן לעניין זה.⁴³

ר' שמחה בן שמואל משפירא, בן זמנו של ראבי"ה, דן גם הוא במנהגים של ימי הספירה, אלא שדבריו לא נשתמרו כלל בחיבורים אשכנזיים והוכחו רק בספר שבלי הלקט האיטלקי. ר' שמחה משפירא התייחס בדבריו רק לאיסור מלאכה בלילות העומר, איסור שנזכר כזכור במקור הנקרא 'שאלנו לרבותינו' שנידון לעיל. הנימוק שהביא ר' שמחה לאיסור מלאכה זהה לזה שנזכר במקור 'שאלנו לרבותינו': זכר לנשים צדקניות שקברו את תלמידי רבי עקיבא בשעות אלו.⁴⁴

ר' אברהם חילדיק, שפעל כנראה בבוהמיה וזמנו המשוער הוא אמצע המאה השלוש עשרה לערך, דן אף הוא במנהגי האבלות, וכך כתב:

ואין רגילים לעשות שמחות ולא נישואין מר"ח אייר עד ל"ג בעומר, כי בל"ג בעומר נעצרה המגיפה שהייתה בתלמידי ר' עקיבא ועשו אותו היום יום טוב.⁴⁵

בדברים אלו יש מספר חידושים. ר' אברהם חילדיק הרחיב את איסור הנישואין, וכתב שנוהגים שלא לעשות שמחות בכלל (כמות שמצינו גם במקור הנקרא 'שאלנו לרבותינו'); ומאידך צמצם את האיסור והגביל אותו לימים מועטים בלבד, מראש חודש אייר (מסתבר שכוונתו: מלאחר ראש חודש) ועד ל"ג בעומר. מסתבר שר' אברהם חילדיק צירף את שתי ההקלות שנאמרו בדורות שלפניו – ספר מעשה הגאונים וספר הרוקח התיירו נישואין עד ראש חודש אייר, ואילו ראבי"ה התיר הקזת דם לאחר ל"ג בעומר – וצמצם אפוא עד מאוד את הימים האסורים בנישואין. ר' אברהם חילדיק הוא החכם האשכנזי הראשון שידע לומר שתלמידי רבי עקיבא מתו רק עד ל"ג בעומר, וביום זה נעצרה המגיפה.⁴⁶ הוא אף חידש של"ג בעומר נקבע ליום טוב, כפי הנראה כבר בימי רבי עקיבא.

43. ראו להלן, סעיף י.

44. ראו: שבלי הלקט השלם, מהר" בובר (לעיל, הערה 18), סימן רלה (הציטוט כאן הוא מתוך כתב היד הקדום של הספר: לונדון, הספרייה הבריטית Or. 13705 [לשעבר: ששון 539], עמ' 539): "ובשם הרב ר' שמחה משפירא זצ"ל, עדיין צריכין אנו למודעי בכראשית רבא פרשת י"ז (פרשה יז ח, מהר" תיאודור-אלבק עמ' 159) דגרסינן התם מפני מה הנשים הולכות אצל המת תחילה, אמ' להן מפני שגרמו מיתה לעולם מהלכות אצל המת תחילה. והילכך בידיהן ובהן נוהגת מידה זו, זריזות ונשכרות להודיע שבחן בכל דור ודור שקדמו אצל אותן תלמידים לכבדן ולהתעסק בהן. לפיכך נהגו שלא לעשות מלאכה באותו העת, זיכר(!) לנשים צדקניות שהיו באותו הדור". על ר' שמחה משפירא ראו אורבך (לעיל, הערה 40), עמ' 411-420.

45. ספר המנהגים לרבינו אברהם חילדיק (כתוך: ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר, מהר" ש"י שפיצר, ירושלים תשס"ו), עמ' רלד.

46. עניין זה נזכר גם בפירוש לספר משלי המיוחס לר' אלעזר מוורמייזא (הרוקח): "עד ל"ג בעומר מתו תלמידיו של רבי עקיבא" (ספר משלי עם פירוש מאת רבנו אלעזר מגרמייזא בעל ספר הרוקח, מהר" אליעזר שווארץ, ניו יורק תשע"ד, הקדמה, עמ' XVII). אך ייחוס הספר לר' אלעזר מוורמייזא אין לו סימוכין; ראו לפי שעה בדיון בפורום זה:

חידושים נוספים מצויים בספר האסופות, ספר שנכתב בראשית המאה הארבע עשרה על ידי מחבר לא ידוע, אך רוב דבריו לקוחים מחיבורים אשכנזיים קדומים יותר.⁴⁷ כך כתוב בספר האסופות:

מנהג הוא בזה המלכות שאין נושאים נשים בין פסח לעצרת ואין מקיזין דם עד ל"ג בעומר, לפי שימים עלולין, שנפלה מגפה בתלמידי (חכמים) ר' עקיבא כמה אלפים שמתו מן פסח עד ל"ג בעומר, וכלם מתו עבור שנאת חנם, ואותו היום נעצר המגפה ועשו אותו היום יום טוב, ולפיכך נהגו להקזיז בל"ג בעומר. ועוד נראה לי מה שאין נושאים נשים בין פסח לעצרת, מפני צער הקהלות בכל המלכות, ומתענין עליהם ומזכירין נשמות באותן השבתות ומצטערין ודואגין עליהן באותו הפרק.⁴⁸

ספר האסופות שילב את כל דברי קודמיו ועיצב אותם לפסיפס חדש, שונה במקצת מזה שמצוי בדבריו של ר' אברהם חילדיק. ספר האסופות נטל את דברי ספר מעשה הגאונים (בעקבות גאוני בבל) על איסור נישואין בכל ימי העומר ושילבם עם דברי ראבי"ה על איסור הקזת דם עד ל"ג בעומר דווקא. הוא אף אימץ את דבריו של ר' אברהם חילדיק, שתלמידי רבי עקיבא מתו רק עד ל"ג בעומר וכיום זה נעצרה המגפה, ולפיכך יום זה נקבע ליום טוב. עוד הוסיף לזה ספר האסופות שנהגו להקזיז ביום ל"ג בעומר (כזכור, ראבי"ה כתב רק שאין מקיזין עד ל"ג בעומר, אך לא הזכיר שיש עניין מיוחד להקזיז ביום זה). עוד חידש ספר האסופות טעם חדש לאיסור נישואין בכל ימי העומר, שאיש לא הזכירו עד עתה – משום "צער הקהלות". דבריו מכוונים בוודאי לימי הזיכרון להרוגים במסע הצלב הראשון, שחלים בימים אלו.⁴⁹

<http://forum.otzar.org/forums/viewtopic.php?f=7&t=1557&p=13254&hilit#p13254>
(הכותב שם הוא יעקב ישראל סטל).

47. הספר נדפס רק בחלקו: ספר האסופות, מהד' א"י דזובאס, לונדון תש"א; קטעים נוספים ממנו נדפסו במקומות מפוזרים (ראו למשל בהערה הבאה). על זמנו של החיבור ראו שם במבוא, עמ' 10. הדברים שנכתבו בשער הספר, שהמחבר היה תלמידו של ר' אלעזר מוורמייזא, אינם נכונים.

48. מאורות הראשונים: אוצר בלום מכתבי יד רבותינו הראשונים בכל מקצועות התורה, מהד' ש"א שטרן, ירושלים תשס"ב, עמ' צז-צח.

49. ר' אלעזר מוורמייזא כתב שנהגו בעירו להתענות בראש חודש סיוון לזכר הפרעות; ראו: רקח (לעיל, הערה 34), סימן ריב (על הפרעות ביום זה ועל התענית שנהגו בוורמס ראו: ד' שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, תשמ"ט-תשס"ז, א, עמ' קח, הערה 30*; עמ' קפח, הערה 35). ראו לעניין זה את דבריו של חותני, י' זימר, 'גזרות תתנ"ו בספרי המנהגים בימי הביניים ובעת החדשה: יצירה והתפשטות של טקסי האבלות', בתוך: י"ט עסיס ואחרים (עורכים), יהודים מול הצלב: גזרות תתנ"ו בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, ירושלים תש"ס, עמ' 157-170, וראו שם, עמ' 162-163, כי בקהילות הריינוס, שבהן התרחשו הפרעות בתתנ"ו, נהגו להזכיר נשמות ולומר 'אב הרחמים' רק בשבת שלפני שבועות, ולא בכל השבתות שביין

ר' יצחק מדורא כתב בספר המנהגים שלו על איסור נישואין בלבד בימי הספירה, אלא שהוא הקל בו מעט והתיר נישואין בראש חודש אייר שחל להיות בשבת (כוונתו כנראה שכאשר ראש חודש אייר חל בימים שישי ושבת מותר להינשא ביום שישי).⁵⁰

* * *

הצגתי כאן דעות מגוונות של חכמי אשכנז לדורותיהם,⁵¹ ועל זה יש להוסיף עוד שתי קבוצות של מקורות. האחת, של חכמים אשכנזיים שלא הזכירו שום מנהג מיוחד בימי הספירה. כבר הזכרתי לעיל שראב"ן לא הזכיר בחיבורו כלל מנהגים מיוחדים בימי הספירה, וכמוהו עשו גם שורה נכבדה של חכמים מן השורה הראשונה, כגון ר' יצחק אור זרוע, מהר"ם מרוטנבורג וכל תלמידיו:⁵² ר' מרדכי בן הלל בספר המרדכי, ר' מאיר הכהן

פסח לעצרת (ספק אם תפילת 'אב הרחמים' נתחברה בעקבות גזרות תתנ"ו; ראו: ש' עמנואל, 'חשבון הלוח וחשבון הקץ: פולמוס יהודי-נוצרי בשנת 1100', ציון סג, תשנ"ח, עמ' 152, סוף הערה 41; א' קנרפוגל, 'על נוסחה ומקורה של תפילת אב הרחמים', ישורון כז, תשע"ב, עמ' תתעא-תתעח).

50. י"ש אלפנביין, 'מנהגים של כל השנה מאשכנז לרבינו יצחק מדורא', חורב י, תש"ח, עמ' 148: "אע"פ שאין נושאים לעשות סעודת נישואין בין פסח לעצרת וכן נהגו העולם, ראש חדש אייר שחל להיות בשבת [נושאים בו]" (ר' יצחק מדורא פעל במפנה המאות השלוש עשרה והארבע עשרה; ראו: ש' עמנואל, ר' יחיאל מפריס: תולדותיו וזיקתו לארץ-ישראל, שלם ח, תשס"ט, עמ' 96, הערה 39). ראו גם: מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, מהר"י י"ש אלפנביין, ניו יורק תרצ"ח, עמ' 29: "מנהג שלא לעשות נישואין בין פסח לעצרת. וכשחל ר"ח אייר בשבת נוהגי' לעשות בו נישואי'" (ספר זה מאוחר למהר"ם מרוטנבורג בכמה דורות; ראו: עמנואל, לעיל, הערה 37, עמ' 228-229, הערה 41).

51. לא אעסוק כאן בדברים המצויים בספר הרמזים לרבינו יואל על התורה, מהר"י קלוגמאן, בני ברק תשס"א, ויקרא כ"ג (כרך ב, עמ' נג: "בפרשת עומר מן וידבר עד וספרתם לכם יש כ"ד אלף, כנגד כ"ד אלף תלמידי רבי עקיבא שמתו בעומר שהוא מן הפסח ועד עצרת... ועל כל נהגו כל ישראל שלא להסתפר עד ל"ג שהוא מנין אב"ל, וימים שיש בהן מוסף והן י"ו יום". המשפט האחרון משוכש מעט, ולהבנתו ראו דברי התוספות המובאים אצל ר' יהושע אבן שועיב, להלן, ליד הערה 71). ספר זה הוא של חכם תימני מאוחר עלום שם, אך מעורבים בו קטעים רבים מתורתם של חסידים אשכנזים. המהדיר הדפיס את הקטע הנזכר באותיות קטנות, כדי לציין שלדעתו הוא מתורתו של העורך התימני (ראו במבואו של ע' קורח לספר), ואכן לא מצאתי מקבילה לדברים אלו בחיבורים אשכנזיים אחרים, ושל חסידים אשכנזים בפרט, ומסתבר שהם אכן מתורתו של החכם התימני המאוחר (תודתי לרב י"י סטל שהעמידני על מקור זה; וראו גם מה שהעיר בקצרה על טיבו של חיבור זה במאמרו 'על ברקים, בתי תפלה ותרנגולות עץ', דאצ"ה: פינת מרגוע לחכמי ישראל 92, ט"ז באייר תש"ע, עמ' 2, הערה 24).

52. ראו עוד להלן, הערה 69, על הדברים שכתב תלמידם של מהר"ם מרוטנבורג ור' פרץ מקורבייל. סבורני שהם מייצגים את בית המדרש הצרפתי. ראו גם מה שכתב ר' שמשון בן צדוק, תלמידו של מהר"ם: "נשים מותרות במלאכה כל ימות השנה לבד מתשעה באב וחול המועד וראשי חודשים" (תשב"ץ, קרימונה שט"ז, סימן קסח), ומכלל דבריו אתה למד שנשים אינן אסורות במלאכה בלילות הספירה.

בחיבורו **מיימוניות**, ר' שמשון בן צדוק בספר **התשב"ץ**, ר' משה פרנס בספר **הפרנס** ועוד. גם חכמים שכתבו ספרי מנהגים, כמו ר' יחזקיה ממגדבורג (מהרי"ח) ור' חיים פלטיאל, לא הזכירו כלל מנהגי אבלות בימי הספירה.⁵³

מנגד, יש להזכיר קבוצה אחרת של מקורות אשכנזיים, אלו שציטטו את המקור המכונה 'שאלנו לרבתינו', לנוסחיו השונים. בין אם דברים אלו נכתבו על ידי גאון בבלי ובין אם לאו (ודעתי נוטה לאפשרות השנייה), הם צוטטו בכמה חיבורים אשכנזיים, ומהם עולה שורה של מנהגים מיוחדים בימי העומר: איסור מלאכה, איסור לחנוך כסות חדשה ואיסור לעשות שמחה.

הממצא העולה אפוא ממרכז התורה האשכנזי מפתיע למדי. מקצת החכמים לא הזכירו כלל שיש לנהוג מנהגי אבלות בימי הספירה; אחרים הזכירו איסור נישואין בלבד, ואף זאת רק במקצת מימי העומר, וכנראה ללא קשר למנהגי אבלות (איש מחכמי אשכנז לא הזכיר במפורש את תשובת הגאונים, שבה הועלה נימוק זה לאיסור נישואין בימי הספירה); ואילו אחרים מנו רשימה מכובדת של מנהגים, ארוכה פי כמה ממה שהזכירו חכמי ספרד הראשונים.

דומה בעיניי שכדי לפתור תמיהה זו יש לחלק את המקורות האשכנזיים לשתי קבוצות. אם נבחן רק את ספרי ההלכה המרכזיים של חכמי אשכנז במאות האחת עשרה-השלוש עשרה – **מעשה הגאונים**, ראב"ן, ראב"ה, הרוקח, אור זרוע ומהר"ם מרוטנבורג ובית מדרשו – יעלה בידינו שחכמי אשכנז ייחסו משקל מועט ביותר לימי הספירה. חלק ניכר מהם לא הזכיר כלל מנהגים מיוחדים בימים אלו, ואחרים הזכירו רק איסור נישואין (**מעשה הגאונים והרוקח**) ואיסור להקיז דם (ראב"ה). הסיבה לאיסורים אלו היא ככל הנראה חשש סכנה בלבד ולא מנהגי אבלות, וחכמי אשכנז צמצמו אותם רק לחלק מימי הספירה: מראש חודש אייר עד שבועות או מפסח עד ל"ג בעומר. מנהגי אבלות אחרים לא נזכרו כלל בספרי ההלכה המרכזיים של חכמי אשכנז.

לעומת זאת, אם נפנה את מבטנו לחיבורים אשכנזיים שבשולי הזרם המרכזי נמצא התייחסות רחבה הרבה יותר לימי העומר. ר' אברהם בן עזריאל הביא בפירושו לפיוטים, ולא במסגרת דיון הלכתי, מקור אנונימי, שבמקורות אשכנזיים אחרים יוחס לגאונים בבלי. מקור זה אסר על עשיית מלאכה בלילי העומר, וכן גם על שמחה (באופן כללי) ועל לבישת בגד חדש – וכל זה בכל ימי העומר. איסורים אלו, כולם או מקצתם, נזכרים גם אצל ר' שמחה משפירא ואצל ר' אברהם חילדיק. נמצא אפוא שמנהגי אבלות בימי הספירה ידועים היו באשכנז, אך הם לא נתפסו כהלכה מחייבת ולא נכנסו לספרי ההלכה המובילים. עוד יש לציין שאיש מחכמי אשכנז עד לאמצע המאה הארבע עשרה – גם אלו שהחמירו יותר בימי הספירה – לא הזכיר איסור תספורת בימים אלו.

דניאל שפרבר, שדן במנהגי האבלות בימי הספירה באשכנז, טען כי הם "קשורים קשר הדוק עם מאורעות הפורענות של מסעי הצלב... התקופה המרה של הגזירות

53. ראו: ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר (לעיל, הערה 45), עמ' קפו, סימנים קכט-קלא.

שבקהילות הריינוס נמשכה מר"ח אייר ועד לשבועות, ועד בכלל. אין פלא איפוא אם באיזור זה נהגו באבילות חמורה בפרק הזמן שבין ר"ח אייר ושבועות".⁵⁴ אינני יכול לקבל טיעון זה, על כל פנים לא לגבי פוסקי ההלכה המרכזיים באשכנז במאתיים וחמישים השנים הסמוכות למסעי הצלב, עד אמצע המאה הארבע עשרה. מצד אחד, אינני מוצא שפוסקי ההלכה המרכזיים באשכנז בתקופה זו החמירו במנהגי האבלות בימי הספירה, כי אם להפך; הם לא הוסיפו דבר על מה שאסרו הגאונים, ואף קיצרו את מניין הימים שיש לנהוג בהם אבלות. מצד שני, הקשר בין מסעי הצלב ובין מנהגי האבלות בימי הספירה נזכר במקור אחד בלבד, בספר האסופות, שהביא מדעתו טעם נוסף לאיסור נישואין בימי הספירה ("ועוד נראה לי").⁵⁵ דומני אפוא שלמסעי הצלב הייתה השפעה שולית ביותר על מנהגי אבלות באשכנז עד לאמצע המאה הארבע עשרה. עוד יש לציין כי כותבי הכרוניקות על גזרות תתנ"ו, וכן גם פייטנים שקוננו על מאורעות הימים הללו, לא הזכירו כלל בדבריהם כי הפרעות התרחשו בימים שמועדים לפורענות. ללמדך שכני אשכנז במאות השנים הראשונות שלאחר הגזרות לא קישרו בין הפורענויות שנפלו עליהם ובין ימי הספירה.⁵⁶

ה. איטליה

יריעותינו הראשונות על מנהג איטליה בענייני הספירה הן מאמצע המאה השלוש עשרה, ואין בידינו כל מידע על מנהג איטליה בתקופות קדומות יותר. התמונה העולה בכתביהם של חכמי איטליה במאה השלוש עשרה שונה מזו שאנו מוצאים במרכזי התורה האחרים. הם החמירו בימי הספירה יותר מגאוני בכל ומחכמי אשכנז, צרפת וספרד המוסלמית. חסרונם של מקורות איטלקיים קדומים יותר מקשה עלינו להבין כיצד התפתחה שיטתם של חכמי איטליה.

הדיון הראשון שהגיע לידינו מחכמי איטליה הוא של ר' בנימין בן אברהם מרומי, שפעל באמצע המאה השלוש עשרה לערך.⁵⁷ ר' בנימין התייחס בדבריו לשני איסורים בימי הספירה: נישואין ועשיית מלאכה. כזכור, איסור מלאכה נזכר גם במקור הנקרא 'שאלנו לרבותינו', שלדעתי הוא פרי עטם של חכמי אשכנז. ר' בנימין איננו מזכיר כלל את הסכרם של גאוני בכל למנהגי האבלות בימי הספירה – מותם של תלמידי רבי עקיבא, ותחת זאת הוא מעלה נימוק חדש, על פי דברי חז"ל שמשפט רשעים בגיהנום מפסח עד

54. שפרבר (לעיל, הערה 49), א, עמ' קח, וראו בהרחבה שם, עמ' קו-קיא (וראו גם שם, ד, עמ' רלז-רמא).

55. ראו לעיל, ליד הערה 48.

56. הכרוניקות והפיוטים מרוכזים בספרו של א"מ הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו, עמ' כד-קד. תודתי לאברהם פרנקל שעמו נועצתי בעניין זה.

57. ראו עליו: ש"ק מירסקי, 'מבוא', בתוך: שבלי הלקט השלם (לעיל, הערה 17), עמ' 37-39.

עצרת.⁵⁸ עוד מוסיף ר' בנימין ודורש את הכתובים, בדרך דחוקה למדיי, כדי ללמוד מהם טעם לאיסור מלאכה בלילות העומר.⁵⁹

אחיו של ר' בנימין, ר' צדקיה מרומי, הוא החכם הראשון בעולם היודע לספר כי יש מקומות שנוהגים בהם שלא להסתפר, ועד ל"ג בעומר דווקא ("ויש מקומות שנהגו שלא להסתפר לאחר פסח עד ל"ג לעומר").⁶⁰ בנוסף לזה, הוא הביא בעילום שם את דבריו של ספר מעשה הגאונים על איסור נישואין עד עצרת, וכי יש שנוהגים בזה איסור מראש חודש אייר בלבד. כאמור, אין בידינו מקורות איטלקיים קדומים יותר לר' צדקיה ולר' בנימין אחיו, ועל כן אי-אפשר לדעת אימתי החלו לנהוג איסור תספורת על אדמת איטליה.

עניין מיוחד יש בדבריו של ספר מנהג טוב. זהותו המדויקת של מחבר הספר איננה ידועה לנו, אך מרמזים שונים בספר עולה שהוא חי באיטליה לערך ברבע האחרון של המאה השלוש עשרה, הושפע מתורתם של חכמי גרמניה ואחז במנהגי חסידות ופרישות מופלגים. כך כתב המחבר האנונימי:

ומנהג טוב שלא להסתפר ושלא לחנך כסות ושום דבר חדש ולהתענג במרחץ ולעשות צפורניו מאחר הפסח עד עצרת, לכבוד החסידים התמימים והישרים שמסרו עצמן על קדושת ה'. אבל ביום ל"ג בעומר מותר בכל אילו מפני הנס שהיה, ומל"ג ועד עצרת במקומו עומד לחומר.⁶¹

58. ר' בנימין מצא את דברי חז"ל בספר סדר עולם, אך הם מצויים גם במשנה (ראו לעיל, ליד הערה 3), ואינני יודע מדוע הרחיק ר' בנימין את עדותו וציטט את סדר עולם.

59. "ואחי ר' בנימין נר"ו פירש הטעם מה שנהגו שלא לישא בין פסח לעצרת, לפי מה שמצינו בסדר עולם פ"ג: משפט רשעים בגיהנם שנים עשר חודש, שנ' 'והיה מדי חדש בחדשו' (ישעיהו ס"ו, כג). ר' יוחנן בן גורי אמ': מן הפסח ועד העצרת, שנא' 'ומדי שבת בשבתו' (שם). וכן פירש הטעם מה שנהגו שלא לעשות מלאכה לאחר שקיעת החמה בימי ספירת העומר, לפי שהעומר היה בא משעורים ושיעורו עשירית האיפה קמח, וכן מנחת סוטה היתה עשירית האיפה קמח שעורים. על כן נהגו הנשים צדקניות שלא לעשות מלאכה כל הלילות שלספירת העומר להיות להן לשם ותפארת ולהיות להם לזיכר וסימן, לבעבור תהיה יראת השם על פניהן וניוסרו כל הנשים אשר לא תבגודנה אשה מרעה. ומצינו כיוצא בזה: 'ויעש את הכיור נחשת ואת כנו נחשת במראת הצבאת אשר צבאו פתח אהל מועד' (שמות ל"ח, ח)" (שבלי הלקט השלם, מהר"ב בובר, לעיל, הערה 18, סימן רלה. הציטוט על פי כ"י לונדון, לעיל, הערה 44).

60. שבלי הלקט השלם, שם. הדברים מובאים מיד לאחר דברי ר' שמחה משפירא (ראו לעיל, הערה 44), ויש מקום לבעל הדין לטעון שמשפט זה לקוח גם הוא מדבריו של ר' שמחה. אך מהמהדורה הראשונה של שבלי הלקט (לעיל, הערה 17) מוכח שאלו דבריו של ר' צדקיה עצמו, שכן שם הובאו רק דברי ר' שמחה.

61. ספר מנהג טוב, מהר"ב מ"צ ווייס, בודפשט תרפ"ט (תרפ"ס מתוך הצופה לחכמת ישראל יג, תרפ"ט, עמ' 217-245), סימן סא. לידיעותינו המועטות על המחבר ראו שם במבוא.

ספר מנהג טוב מזכיר גם הוא את איסור התספורת בימי הספירה, כפי שעשה זאת לפניו ר' צדקיה מרומי, אך הוא מחמיר יותר ואוסר זאת עד לעצרת, ומתיר להסתפר ביום ל"ג בעומר לברו. הוא מוסיף גם איסורים מופלגים אחרים: לבישת בגד חדש, התענגות במרחץ ועשיית ציפורניים, אך איננו מזכיר איסור נישואין ואיסור מלאכה. אפשר שהמחבר ביקש להזכיר כאן רק את מנהגי החסידות והפרישות (ואיסור תספורת נכלל כנראה בקטגוריה זו), ולא טרח להזכיר את איסור הנישואין ואיסור המלאכה, הידועים לכול.

מנהגי האבלות בימי הספירה, על פי **ספר מנהג טוב**, אינם קשורים כלל בתלמידיו של רבי עקיבא שמתו בימים אלו, כי אם בחסידים שמסרו נפשם על קידוש השם – והכוונה בוודאי להרוגים בגזרות תתנ"ו, כפי שכתב גם **ספר האסופות** האשכנזי. אלא שהמשך דבריו של **ספר מנהג טוב** תמוהים, שכן איזה נס אירע בשנת תתנ"ו ביום ל"ג בעומר, נס שמבטל את כל האיסורים ביום זה?

דומני ש**ספר מנהג טוב** השתמש כאן בדבריו של **ספר האסופות** (או במקור מקביל לו שלא הגיע לדינו) ושיבש אותם. **ספר האסופות** הזכיר בדבריו שני נימוקים היסטוריים למנהגי האבלות בימי הספירה (שאינם זהים לאלו שהזכיר **ספר מנהג טוב**): א. הם נקבעו מפני שתלמידי רבי עקיבא נפטרו במגפה בימי הספירה, ומכיוון שהמגפה פסקה בל"ג בעומר, מקצת ממנהגי האבלות פוסקים ביום זה; ב. הפרעות בשנת תתנ"ו חלו אף הן בימי הספירה, ואף זו סיבה למנהגי האבלות. **ספר מנהג טוב** הביא אך ורק את הנימוק השני, של גזרות תתנ"ו, ולא שם לבו לכך שנימוק זה, כשהוא עומד לברו, אינו יכול להסביר את הפסקת מנהגי האבלות בל"ג בעומר.

אחרון לחכמי איטליה שייזכר כאן הוא ר' משה בן יקותיאל מרומי, שפעל במחצית השנייה של המאה הארבע עשרה. הוא קיבץ ל**ספר התדיר** את כל מנהגי האבלות ואת כל הטעמים שנזכרו אצל חכמי איטליה הקודמים, וכן גם את הדברים שבמקור המכונה 'שאלנו לרבתינו'.⁶² ר' משה מרומי אסר נישואין, שמחה, בגדים חדשים ומלאכה לנשים, והזכיר גם ש"ש מחמירים ונוהגין שלא להסתפר גם כן, ואל ישנה אדם ממנהג מקומו להקל". הוא אף הוסיף שגם המנהג ללמוד פרקי אבות בשבתות שבין פסח לעצרת הוא לזכרם של תלמידי רבי עקיבא שמתו במגפה.⁶³

62. **ספר התדיר**, בתוך: שיטת הקדמונים, מהד' מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ב, עמ' רכב. על ספר זה ראו: י' יודלוב, 'ה"מחזור כמנהג רומה", דפוס שונצינו רמ"ו – היבטים טקסטואליים, ביבליוגרפיים והלכתיים', בתוך: א"מ פיאטלי (עורך), קובץ מחקרים על מחזור כמנהג בני רומא, ירושלים תשע"ב, עמ' 30-34. על מקורותיו האשכנזיים ראו: י"נ פאוונצילו, 'ספר התדיר', סיני פא, תשכ"ז, עמ' כו.

63. לטעמים קדומים יותר ללימוד פרקי אבות בשבת ראו: י' גרטנר, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 53-79; ע' קדרי, 'בין תלמידי חכמים לציבור הרחב בבית הכנסת בתקופת הגאונים: לתולדות התהוות מנהגי הקריאה והלימוד הסמוכים לתפילות', סידרא יט, תשס"ד, עמ' 152-160.

1. צרפת

ר' אברהם בן נתן מלוניל דן בספר המנהיג באיסורים הנוהגים בימי הספירה. ר' אברהם כתב את ספרו בשנת 1204 בהיותו בטולדו,⁶⁴ אך העיד בו על מנהגי צרפת ופרובנס. ר' אברהם בן נתן לא הקדיש בספרו מקום מיוחד לדיני ספירת העומר, ודיונו בענייננו מצוי בהלכות אירוסין ונישואין. הוא העתיק תחילה בעילום שם את דברי הגאונים על איסור נישואין בימי העומר,⁶⁵ ואז הוסיף: "ואך מנהג בצרפת ופרובינצ' לכנוס מל"ג לעומר ואילך"⁶⁶ (המשך דבריו יובא להלן, בדיון על מנהג פרובנס).⁶⁷ דבריו של ר' אברהם בן נתן על ההיתר לשאת נשים מל"ג בעומר ואילך מצטרפים אל מה שמצאנו לעיל באשכנז – ראבי"ה, שהתיר להקזיז דם מל"ג בעומר, וספר האסופות, שהתיר לשאת נשים מל"ג בעומר.

בתוספות הנדפסות למסכת יבמות, בסוגיה על מותם של תלמידי רבי עקיבא, אין דיון על מנהגי אבלות בימי הספירה,⁶⁸ אך בתוספות אחרות, שנכתבו על ידי תלמיד של מהר"ם מרוטנבורג ור' פרץ מקורבייל, כנראה לקראת סוף המאה השלוש עשרה, יש התייחסות קצרה לעניין: "וכולן מתו מפסח ועד עצרת – נמצא במדרש עד ל"ג בעומר. ולפיכך נמנעים העולם לעשות נישואין עד אחר עצרת".⁶⁹ משפט זה משובש מעיקרו, שהרי אם כדברי המדרש המגפה פסקה בל"ג בעומר, מה טעם נמנעים העולם מנישואין

64. ראו: ספר המנהיג, מהד' י' רפאל, ירושלים תשל"ח, א, עמ' ז.
 65. גם בספר האורה הובאו דברי הגאונים בעניין בעילום שם, ובלא כל תוספת. ראו: ספר האורה, מהד' ש' בוכר, לכוב תרס"ה, עמ' 107, סימן צב (וראו להלן, הערה 106).
 66. ספר המנהיג (לעיל, הערה 64), ב, עמ' תקלח. העתקתי "מל"ג לעומר", משום שכך הוא בדפוס הראשון (קושטא רע"ט) ובשלושה כתבי יד שעמדו לפני המהדיר י' רפאל ונזכרו על ידו בחילופי הנוסחאות שם (ניו יורק, בית המדרש לרבנים 527 Rab, וטיקן, ebr. 302; וטיקן, ebr. 303), וכן בשני כתבי יד נוספים שלא עמדו לפניו: קמברידג', ספריית האוניברסיטה Add. 633, דף 215ב; סנט פטרסבורג, האקדמיה למדעים, המכון ללימודים מזרחיים 100 C, דף 127א-ב. בכתב יד שישי (אוקספורד, בודלי Can. Or. 13 [נויבאואר 1900]), ששימש בסיס למהדורת רפאל, הלשון היא: "מל"ב לעומר". לדברי רפאל (מבוא, עמ' 81), כ"י אוקספורד הוא הקדום שבכתבי היד, אך דבר זה איננו נכון. לא אאריך בזה כאן, משום שכל ארבעת כתבי היד שראה רפאל נכתבו בסמיכות זמן: סוף המאה הארבע עשרה-תחילת המאה החמש עשרה, והפרש הזמנים ביניהם איננו גדול.
 67. ראו להלן, ליד הערה 77.
 68. כך הוא אף בשני חיבורים אחרים מבית מדרשם של בעלי התוספות: תוספות ישנים (מהד' א' שושנה, ירושלים תשנ"ב) ותוספות הרא"ש (מהד' ש' וילמן, תל אביב תשל"ד).
 69. תוספות מהר"ם ורבינו פרץ מבית מדרשם של רבי מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג ורבי פרץ ב"ר אליהו מקורביל על מסכת יבמות, מהד' ה' פרוש, ירושלים תשנ"א, דף סב ע"ב, עמ' קפ. על מחברן של התוספות הללו ראו שם במבוא, עמ' 7-8 (ולעיל, הערה 52). כתב היד שממנו נדפסו התוספות (אוקספורד, בודלי Opp. 387 [נויבאואר 1429]) הוא משנת 1300 בערך, ראו: בית-אריה (לעיל, הערה 23), עמ' 66.

עד שבועות? מסתבר בעיניי שהכותב העתיק כאן ממקור קדום יותר, שגרס: "ולפיקך נמנעים העולם לעשות נישואין עד ל"ג בעומר" (וכך אמנם הביא ר' אברהם מן ההר, כפי שיובא להלן),⁷⁰ אך הכותב הכיר את המנהג שלא לעשות נישואין עד שבועות, ולכן שינה בלשונו.

הד נוסף להתלבטות בקרב חכמי צרפת אם איסור הנישואין נהג עד ל"ג בעומר בלבד מצוי בקטע מתוספות שהובא אצל ר' יהושע אבן שועיב ואיננו מצוי בתוספות שלפנינו:

ובתוספות פי' כי מה שאמר ל"ג אינו כמו שנוהגין, אלא ל"ג יום כשתסיר שבעת ימי הפסח ושבעה שבתות ושני ימי ראש חדש שהן ששה עשר יום שאין אבלות נהג בהם, נשאר מן הארבעים ותשעה ימים ל"ג, וזהו מאמרם ל"ג יום לעומר.⁷¹

ר' יהושע אבן שועיב ממשיך וכותב "שמעתי שיש במדרש עד פרס העצרת, והוא חמשה עשר יום [קודם] העצרת",⁷² ואף זה לקוח כנראה מדברי התוספות.

ר' דוד אבן זמרא מביא בתשובותיו ציטוט נוסף בשם התוספות, שאף הוא אינו מצוי בתוספות הנדפסות (רדב"ז הביא זאת מכלי שני, 'כתבו בשם התוספות', ואינני יודע היכן מצא זאת). בציטוט זה נאמר כי מנהגי האבלות מתחילים רק לאחר ראש חודש אייר, משום שחודש ניסן וראש חודש אסורים בהספד ובתענית,⁷³ וכבר מצינו דעה זו באשכנז בסוף המאה האחת עשרה.⁷⁴

70. ראו להלן, ליד הערה 85. לולי המקבילה בדברי ר' אברהם מן ההר ניתן היה להציע שהמילים "נמצא במדרש עד ל"ג בעומר" הן תוספת מאוחרת, והמשפט המקורי היה "וכולן מתו מפסח ועד עצרת, ולפיקך נמנעים העולם לעשות נישואין עד אחר עצרת" (ראו כעין זה להלן, הערה 96). אך כאמור, לאור דברי ר' אברהם מן ההר מסתבר הפתרון האחר שהצעתי (אף שאפשר גם להציע שר' אברהם מן ההר הכיר את הנוסח המשובש כפי שהוא לפנינו, והגיה אותו מדעתו).

71. דרשות ר' יהושע אבן שועיב, יום ראשון של פסח, מהד' ז' מצגר, ירושלים תשנ"ב, עמ' רכב (דברים דומים הביא ר' אברהם סבע בשם התוספות; ראו: צרור המור, ויקרא כ"ג, טו [מהד' ב' ויכלדר, בני ברק תש"ן, ב, עמ' סח]; ואף מהרי"ל הכיר כנראה את דברי התוספות; ראו להלן, ליד הערה 119). ר' יהושע אבן שועיב הביא לעתים דברים מתוספות שאינם לפנינו; ראו: ש' אברמסון, 'דברי פתיחה', בתוך: דרשות על התורה לר' יהושע אבן שועיב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 39. הציטוטים שהביא ר' יהושע אבן שועיב הם בוודאי מתוספות של חכמי צרפת ולא מתוספות שנכתבו באשכנז, שכן קובצי התוספות שהיו בידי חכמי ספרד הן של חכמי צרפת. ראו לעניין זה: י"ד גלינסקי, 'הרא"ש האשכנזי בספרד: "תוספות הרא"ש", "פסקי הרא"ש", ישיבת הרא"ש, תרביץ עד, תשס"ה, עמ' 396-400.

72. על גרסה זו בסוגיה ביכמות ועל הפרשנות שניתנה לה ראו להלן, ליד הערה 77.

73. "ואני מסתפר כל חדש ניסן ור"ח אייר, וכן נהגו רוב העולם. והטעם כיון שהם אסורים בהספד ובתענית, אין אבילות זה שהוא תלוי במנהג נהג בהם. וכן כתבו בשם התוספות" (שו"ת הרדב"ז, חלק שני, ויניציאה תק"ט, סימן תרפז). תשובה זו נדפסה כבר שנים רבות קודם לכן אצל ר' מנחם די לונזאנו, שתי ידות, ויניציאה שע"ח, האצבע השני: מעריך, בסופו, דף נא ע"ב). רדב"ז (ארץ ישראל ומצרים, נפטר בשנת 1573) הגביל מאוד את מנהגי האבלות

* * *

לסיכום, ידיעותינו על מנהג צרפת מצומצמות ביותר. המעט הידוע לנו הוא שחכמי צרפת אסרו בימי הספירה רק נישואין, ולא הזכירו בדבריהם איסור מלאכה ואיסורים נוספים שהוזכרו אצל מקצת מחכמי אשכנז, וכמובן גם לא איסור תספורת. החידוש המרכזי אצל חכמי צרפת הוא בדיוניהם על אודות הגבלת איסור הנישואין עד ל"ג בעומר בלבד. מקצת מחכמי צרפת תמכו בכך ומקצתם התנגדו, אך כולם עסקו בשאלה זו.

ז. פרובנס

הדיון הכתוב הראשון בפרובנס על מנהגי אבלות בימי הספירה מצוי בספר המנהגי, שנכתב כזכור בשנת 1204. הוא כתב (כפי שכבר הובא לעיל) רק על הימנעות מנישואין בימי הספירה, וציין שלפי מנהג צרפת ופרובנס איסור זה תקף עד ל"ג בעומר בלבד. בעניין זה מביא ר' אברהם בן נתן דברים ששמע בשם ר' זרחיה הלוי:

ושמעתי בשם רבי ר' זרחיה מגירונדא⁷⁵ שמצא כתוב בספר ישן הבא מספרד, שמתו מפסח ועד פרוס העצרת, ומאי פורסא פלגא כדתנן שואלין בהלכות הפסח קודם לפסח ל' יום,⁷⁶ ופלגא חמשה עשר יום קודם העצרת, וזהו ל"ג לעומר. אב"ן [= אברהם בן נתן].⁷⁷

דברים אלו של ר' זרחיה אינם נמצאים בספר המאור שלו, והם ידועים רק מספר המנהגי (ומחיבורים אחרים שהעתיקו ממנו). ר' זרחיה סמך את דבריו על ספר ישן – כנראה טופס של בבלי מסכת יבמות – שהובא מספרד,⁷⁸ שבגרסתו נוספה מילה אחת בדברי התלמוד במסכת יבמות: "מפסח ועד פרוס העצרת" (גרסה שכזו לא נשתמרה באף אחד מכתבי היד

וצמצם אותם לשבועיים וחצי בלבד, מב' באייר ועד ל"ג בעומר; ולא עוד אלא שהתיר להינשא בימים אלו למי שטרם קיים מצוות פרייה ורבייה (והם מרבית הזוגות הנישאים), וגם התיר להסתפר למי שיש לו צער בגידול השער ("דאיכא צער בגידול השיער למי שרגיל להסתפר, ולא עדיף האי מנהגא ממצות עשה של סוכה דקי"ל מצטער פטור").

74. ראו לעיל, ליד הערה 33, וראו להלן, ליד הערה 128 ואילך.

75. כך כינהו ר' אברהם גם במקום אחר; ראו שם, עמ' קיב. ר' זרחיה נולד בגירונה וגם נפטר שם, אך את מרבית ימיו עשה בלונדון, עירו של ר' אברהם בן נתן; ראו: י"מ תא-שמע, רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 1-15.

76. המשפט "ומאי פורסא... ל' יום" לקוח מבבלי בכורות נח ע"א.

77. ספר המנהגי (לעיל, הערה 64), ב, עמ' תקלח.

78. על ספרי ספרד ועל חשיבותם ראו: י' זוסמן, 'כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות: מחקרים בתלמוד, הלכה ומדרש, ירושלים תשמ"א, עמ' 228-229, הערה 60.

של הבבלי שבידינו).⁷⁹ לפי הפרשנות שמביא ר' אברהם, שהיא כנראה של ר' זרחיה עצמו, 'פרוס העצרת' היינו חמישה עשר ימים קודם לעצרת, ולכן אין איסור לשאת נשים מל"ג בעומר ואילך.⁸⁰

ר' זרחיה הלוי נפטר לקראת סוף המאה השתים עשרה, אולי בשנת 1186,⁸¹ והוא אפוא החכם הראשון שידע לומר שהמגפה שבה מתו תלמידי רבי עקיבא פסקה בל"ג בעומר. כמה עשרות שנים לאחר מכן עתיד ראבי"ה האשכנזי לומר דברים דומים, אלא שראבי"ה לא הזכיר כלל איסור נישואין בימי הספירה, ודיונו מוגבל לאיסור הקזת דם בימי הספירה.⁸²

חכם פרוכנסלי אחר, ר' דוד בן לוי מנרבונה (נפטר אחרי שנת 1305),⁸³ כתב גם הוא שהגרסה במסכת יבמות היא "עד פרוס העצרת", והגיע אף הוא למסקנה שהאיסור לשאת נשים פוסק בל"ג בעומר.⁸⁴ ר' אברהם מן ההר (מונפלייה וקרפנטרן; נפטר אחרי שנת 1314) לא הכיר את הגרסה הזו במסכת יבמות, אך ידע לומר שזו הגרסה של 'מדרש' עלום שם: "וכלן מתו – ובמדרש: מפסח ועד ל"ג בעומר. ומפני זה נהגו שאין נושאים נשים מפסח עד ל"ג בעומר".⁸⁵ דברים דומים מצויים כזכור בתוספות מאוחרות למסכת יבמות, וגם אצל ר' יהושע אבן שועיב, וכנראה כולם העתיקו ממקור קדום שלא הגיע לידינו.⁸⁶ ר' מנחם המאירי חזר גם הוא על המסורת הפרוכנסלית שתלמידי רבי עקיבא פסקו מלמות בל"ג בעומר, אך הוא ידע לומר שזו "קבלה ביד הגאונים", וכי מטעם זה אין

79. ראו: א' לים (עורך), מסכת יבמות עם שינויי נוסחאות, ירושלים תשמ"ג-תשנ"ו, ב, עמ' שצט.

80. לדברי שאול ליברמן, 'פרוס' בלשון חז"ל משמעותו: ערב, ועל כן טען שאין לקבל את פרשנותו של ר' זרחיה. ראו: ש' ליברמן, 'משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי', ספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו יורק תש"י, חלק עברי, עמ' רצח-רצט (= הנ"ל, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, ד' רוזנטל [עורך], ירושלים תשנ"א, עמ' 307-308), ושם ספרות נוספת.

81. ראו: תא-שמע (לעיל, הערה 75), עמ' 15.

82. ראו לעיל, ליד הערה 42.

83. ראו: פ' רוט, 'רבי דוד בן לוי וספרו "המכתם"', בתוך: ספר המכתם: ברכות פסחים ראש השנה, מהד' י' הלל ור"י לב, ירושלים תשע"ה, עמ' 9.

84. ר' דוד בן לוי כתב את דבריו בספר המכתם למסכת יבמות, שלא הגיע לידינו. דבריו מצוטטים על ידי ר' אברהם זכות: "ויש נוסחא אחרת עד פרס העצרת שהוא ט"ו יום קודם, וזה עד ל"ג לעומר עד י"ח אייר, ואז מותר לינשא. והסימן בן י"ח לחופה, כאשר כתב בעל המכתם" (ספר יוחסין השלם, מהד' צ' פיליפוסקי וא"ח פריימן, פרנקפורט תרפ"ה², עמ' 37).

85. פירוש רבינו אברהם מן ההר על מסכת יבמות, סב ע"ב, ד"ה וכולן, מהד' א' אריאלי, ירושלים תש"ס, עמ' קנא. על ר' אברהם מן ההר ראו: פ' רוט, חכמי פרוכנס המאוחרים – הלכה ופוסקי הלכה בדרום צרפת 1215-1348, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ב, עמ' 130-142. על זמן פטירתו ראו שם, עמ' 131.

86. ראו לעיל, ליד הערה 69 ואילך.

מתענים בל"ג בעומר – עניין שלא נזכר אצל אחרים.⁸⁷ בנימין מנשה לוין הביא את דברי המאירי באוצר הגאונים למסכת יבמות,⁸⁸ והבין כנראה שכוונתו לגאונים בכל; אך מאז שנדפסו חלקים נוספים מספר בית הבחירה נודע ש'הגאונים' בפיו של ר' מנחם המאירי אינם דווקא גאוני בכל, והוא משתמש בכינוי זה גם לחכמים מאוחרים יותר.⁸⁹ נראה לי ברור שאף כאן 'הגאונים' בפיו של המאירי אינם גאוני בכל כי אם חכמים מאוחרים יותר, שכן לא מצאנו שום רמז אחר לכך שגאוני בכל סברו שתלמידי רבי עקיבא פסקו מלמות בל"ג בעומר.

חידוש של ממש בבית המדרש הפרובנסלי מצוי בדבריו של חכם שלא היה איש הלכה – ר' לוי בן אברהם. בספרו לוי חן, שנכתב במונפלייה ובארל בין השנים 1276-1295, כתב:

שנים עשר אלף זוגות תלמידים שהיו לר' עקיבא וכלן מתו באסכרא מפסח ועד עצרת. ומה שנהגו העולם שלא לספר ולא לישא אשה עד ל"ג בעומר לכך, אפשר שהתפשטות החולי והתילדו לא היה [רק] עד ל"ג בעומר, אלא שקצתם האריכו החליים עד עצרת.⁹⁰

בדברים אלו של ר' לוי יש אזכור ראשון לאיסור תספורת שנהגו יהודי פרובנס. כזכור, איסור זה נזכר עד כה רק אצל חכמי איטליה. אסמכתא נוספת לאיסור תספורת שנהג בפרובנס מצוי אצל ר' אהרן הכהן, שבניגוד לר' לוי, היה איש הלכה מובהק. אלא שיש הבדל של ממש בין מה שכתב ר' אהרן הכהן בספר ארחות חיים ובין מה שכתב בספר כלבו – ספר שנחשב למהדורה ראשונה של ספר ארחות חיים. בספר כלבו, שנכתב כנראה בשנים האחרונות של המאה השלוש עשרה, קיצר ר' אהרן הכהן בדבריו וכתב שמנהגי האבלות (נישואין ותספורת בלבד) נוהגים רק עד ל"ג בעומר.⁹¹ לעומת זאת,

87. בית הבחירה על מסכת יבמות, סב ע"ב, מהד' ש' דיקמן, ירושלים תשכ"ב, עמ' 229: "וקבלה ביד הגאונים שביום ל"ג בעומר פסקה המיתה. ונוהגים מתוך כך שלא להתענות בו. וכן נוהגים מתוך כך שלא לישא אשה מפסח עד אותו זמן".

88. ראו: אוצר הגאונים (לעיל, הערה 10), סימן שכה.

89. ראו: בית הבחירה על מסכת קדושין, מהד' א' סופר, ירושלים תש"ב, הקדמה, עמ' ו-ז; בית הבחירה על מסכת עבודה זרה, מהד' א' סופר, ירושלים תש"ד, הקדמה, עמ' ה-ו; בית הבחירה על מסכת כתובות, מהד' א' סופר, ירושלים תש"ז, הקדמה, עמ' יג.

90. לוי חן: ההקדמה והחלק הראשון מן המאמר הששי: איכות הנבואה וסודות התורה, מהד' ח' קרייסל, באר שבע תשס"ז, עמ' 404-405. על זמנו ומקומו של המחבר ראו שם במבוא, עמ' יז.

91. כלבו, סימן עה (מהד' ד' אברהם, ירושלים תש"ן-תשס"ז, ה, עמ' קטו): "מנהג שלא לכנוס מפסח עד ל"ג בעומר וגם לא מסתפרין מפני אבלות שנים עשר אלף תלמידים שהיו לו לר' עקיבא וכולן מתו באסכרה באותו זמן על שלא נהגו כבוד זה לזה". על זמנו של ספר כלבו ראו: ש"ז הבלין, 'לעניין הספרים "כלבו" ו"ארחות חיים"', בתוך: ארחות חיים לרבנו אהרן הכהן (מלוניל) – עניני שבת, מהד' ש"י קליין וי' קליין, ירושלים תשנ"ו, עמ' מג-מו; הכהן

בספר **ארחות חיים** (שנכתב רק לאחר שר' אהרן גלה מפרובנס למיורקה, וזמנו אולי בראשית שנות העשרים של המאה הארבע עשרה)⁹² הציג ר' אהרן הכהן דעה הפוכה והתפלמס עם הסוברים שמנהגי האבלות פוסקים בל"ג בעומר, ואף הזכיר איסור שנהגו בורדים בהקזת דם:

ואלו האנשים שלא דקדקו אלא עד ל"ג לעומר טועין הן, כי מפסח ועד עצרת היה המקרה, ומה שנזכר ל"ג בעומר אין זה כי אם מפני שאין מפסח ועד עצרת כי אם ל"ג ימים, לבד שבתות וח' ימי הפסח וג' ימים של ראש חדש. והר"ז ז"ל תירץ ואמר כי מצא בספרים ישנים מפסח ועד פרס החג, ופרס פי' ט"ו יום כדאמרין שואלין ודורשין בהלכות הפסח ל' יום קודם החג.⁹³ ויש מונעין ג"כ להקז ולקבל רפואה לפי (שאיין) [שהן] מועדין לפורענות. והבוטח בשם חסד יסובבנו.⁹⁴

השינוי המהותי בדבריו של ר' אהרן הכהן בין המהדורה הראשונה של ספרו לזו האחרונה מלמד, כפי הנראה, שהוא נחשף בשלב מאוחר יחסית לדברי התוספות (שהובאו אצל ר' יהושע אבן שועיב),⁹⁵ שהתנגדו לסיום מנהגי האבלות בל"ג בעומר, ועל כן חזר בו מדבריו הראשונים.

* * *

לסיכום, חכמי פרובנס אסרו על נישואין בימי הספירה בעקבות דברי הגאונים, אך לא הזכירו כלל איסור מלאכה. שני עניינים מרכזיים יש בדבריהם של חכמי פרובנס: האחד, הסכמה כמעט מוחלטת שמנהגי האבלות חלים עד ל"ג בעומר ותו לא – כמות שמצאנו

Y.D. Galinsky, 'Of exile and "Halakhah": fourteenth-century Spanish halakhic literature and the works of the French exiles Aaron ha-Kohen and Jeruham b. Meshulam', *Jewish History* 22, 2008, pp. 84-86.

92. ראו: הבלין וגלינסקי, שם.

93. המשפט האחרון ("והר"ז ז"ל... קודם החג") נוסף רק במהדורה האחרונה של הספר, והוא מצוי בכ"י לונדון, מונטיפיורי 131, דף 13א, וכן בספר הנדפס. בכתבי יד שמשקפים מהדורה קודמת של הספר (מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 107, דף 28ד; ניו יורק, בית המדרש לרבנים 664, Rab. עמ' 49) משפט זה חסר.

94. **ארחות חיים** ב, הלכות קידושין, סעיף כא, מהד' מ' שלזינגר, ברלין תרנ"ט-תרס"ב, עמ' 62-63 (ראו גם: **ארחות חיים**, הלכות ספירת העומר, סוף סעיף ה [פירינצי תק"י, דף פד ע"א]: "וטעם אין כונסין ואין מסתפרין מפסח ועד עצרת אכתוב בהל' קדושין בע"ה"). בתחילת דבריו הביא ר' אהרן הכהן בעילום שם את תשובת הגאונים על איסור הנישואין, אך שינה מעט את לשונה ושיבץ בתוכה את איסור התספורת: "ומנהג שלא לכנוס מפסח ועד עצרת וגם לא מסתפרין מפני אבלות י"ב אלף זוגות תלמידים שהיו לו לר' עקיבא ומתו כולן מפסח ועד עצרת, וכולן מתו באסכרה על שלא נהגו כבוד זה לזה. ומאותה שעה ואילך נהגו שלא לכנוס ולא להסתפר. ואם קפץ וכנס אין קונסין אותו. ואם בא לשאול אין מורין לו כן, אבל לקדש ודאי מותר".

95. ראו לעיל, ליד הערה 71.

גם אצל חכמי צרפת הצפונית. גם ר' אהרן הכהן – היחיד מחכמי פרובנס שלא הסכים עם זאת – התפלמס עם הדעה שמנהגי האבלות מסתיימים בל"ג בעומר; ללמדך ששאלת מעמדו של ל"ג בעומר העסיקה את כל חכמי פרובנס שדנו בעניין מנהגי האבלות בימי הספירה. העניין השני בדבריהם של חכמי פרובנס הוא איסור התספורת בימי הספירה. איסור זה נזכר בפרובנס רק אצל שני חכמים, ר' לוי בן אברהם ור' אהרן הכהן. ר' לוי בן אברהם כתב שהיה זה מנהג נפוץ ("שנהגו העולם"), ואינני יודע מדוע אינו נזכר כלל אצל שאר חכמי פרובנס.

ח. חכמי ספרד הנוצרית במאה הארבע עשרה

כמה מחכמי ספרד הנוצרית דנו במנהגי אבלות בימי הספירה, וכולם פעלו מהמאה הארבע העשרה ואילך. לצערנו אין בידינו שום התייחסות לנושא אצל חכמים קדומים יותר בספרד הנוצרית.⁹⁶ עניין זה משמעותי מאוד, משום שחכמי ספרד של המאה הארבע עשרה כבר אינם מייצגים את תורת ספרד המקורית. תורתם של חכמי צרפת ושל חכמי פרובנס השפיעה עמוקות על בית המדרש הספרדי כבר במאה השלוש עשרה, ודוגמה מובהקת לדבר הוא רמב"ן, איש גירונה, שתורתו היא מיזוג של תורת ספרד הקדומה עם תורת חכמי צרפת ופרובנס.⁹⁷ בראשית המאה הארבע עשרה כבר הגיעו לספרד חכמים לא מעטים מבתי מדרש אחרים באירופה. כמה חכמים מגרמניה התיישבו בספרד בראשית המאה הארבע עשרה – המפורסם שבהם הוא רא"ש, אך הוא איננו החכם האשכנזי היחיד על אדמת ספרד⁹⁸ – וגם חכמים שגלו מצרפת ומפרובנס בגירוש של שנת 1306 התיישבו

96. ייתכן ששרדה התייחסות קצרה של ר' מאיר הלוי אבולעפיה לעניין; ואם כן הוא, הוא הזכיר רק את איסור נישואין בימי הספירה. הדברים מצויים בכ"י אוקספורד, בודלי Mich. 46 (נוביאואר 781), דף 104א (לאחר ספר מנהגי דורא, בכתיבה אחרת): "נמצא כתוב בחידושי יבמות, מנהג ל"ג בעומר שלא להסתפר ושלא ליקח אשה. וזה לשוני, וכלן מתו מפסח ועד עצרת (יבמות סב ע"ב), כתב רבינו מאיר דאמרי רבוותא דמהאי טעמא נהוג עלמ' דלא נסבי אתתא מפסחא ועד עצרתא, ע"כ. ובמדינות אלו מתירין מל"ג בעומר ואילך, וקבלה בידינו ש[ועד] ל"ג מתו כלם. ויש יחידים שנוהגין אסור תספורת מן הפסח עד ל"ג בעומר". פסקה קצרה זו מורכבת משתי יחידות משנה: א. ציטוט מדבריו של מפרש עלום שם למסכת יבמות, שטען שיש לנהוג באיסור נישואין ובאיסור תספורת עד שבועות, והסתמך בדבריו על מה שכתב ר' מאיר הלוי בחידושו ליבמות (על חידושי רמ"ה ליבמות ראו: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים תשס"ד-תש"ע, ב, עמ' 78-79); ב. עדותו של הכותב שבמדינות אלו מתירין [נישואין] לאחר ל"ג בעומר, ויחידים נוהגים איסור גם בתספורת עד מועד זה – ומכאן שהרוב לא נהגו בזה איסור. כ"י אוקספורד נעתק בפרובנס בשנת 1391 בכתיבה אשכנזית; ראו עליו: רוט (לעיל, הערה 85), עמ' 56-61.

97. ראו: י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה: קורות, אישים ושיטות, ירושלים תשנ"ט-תש"ס, ב, עמ' 29-55; מ' הלברטל, על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתה של מסורת, ירושלים תשס"ו, עמ' 16-18.

98. ראו למשל: תא-שמע (לעיל, הערה 96), עמ' 157-166.

בספר. הגירות אלו קידמו מאוד את לימוד התורה על אדמת ספרד, אך בד בבד גם טשטשו את צורתה של תורת ספרד הקדומה. בנושא הנידון כאן יש לנו נתק של למעלה ממאתיים שנים בין דיונו של ר' יצחק אבן גיא, איש לוסנה בסוף המאה האחת עשרה,⁹⁹ ובין דיוניהם של חכמי ספרד הנוצרית בראשית המאה הארבע עשרה.

ראשון הדוברים בספרד הנוצרית הוא ר' יהושע אבן שועיב, שכתב את ספר הדרשות שלו בתחילת המאה הארבע עשרה, עוד בחיי מורו רשב"א. דרשות ר' יהושע אבן שועיב אינן ספר הלכה במובן המקובל, אולם יש בהן גם דיונים לא מעטים בהלכה,¹⁰⁰ וביניהם מופיע דיון בנידון שלפנינו. ר' יהושע אבן שועיב הזכיר כמובן את איסור הנישואין, אך מעניין יותר הוא המנהג שהזכיר שלא להסתפר בימי הספירה – וליתר דיוק, "נהגו לגדל שפם".¹⁰¹ נמצא שאף כאן חוזרת הבעיה שכבר נתקלנו כדוגמתה גם בדיון על אודות המנהג באיטליה:¹⁰² ר' יהושע אבן שועיב הוא החכם הראשון על אדמת ספרד הנוצרית המתייחס למנהגי האבלות בימי הספירה, והוא מזכיר בפשטות את איסור התספורת – ואין לדעת אימתי החלו יהודי ספרד לנהוג באיסור זה.

לדבריו של ר' יהושע אבן שועיב היה כנראה הד ניכר בדורות הבאים. דבריו נכנסו בטעות לתוך ספרו של ר' ירוחם בן משולם, בעילום שם,¹⁰³ וגם ר' יוסף קארו ציטט את

99. ראו לעיל, ליד הערה 14.

100. ראו למשל: אברמסון (לעיל, הערה 71), עמ' 22-24, 31-33. על זמנו של הספר ראו שם, עמ' 37-38, C. Horowitz, *The Jewish Sermon in 14th Century Spain: The Derashot of R. Joshua ibn Shu'eib*, Cambridge, Mass. 1989, pp. 1-3.

101. דרשות ר' יהושע אבן שועיב (לעיל, הערה 71), עמ' רכא-רכב: "וזה עניינו מורה דין ליודעים כי העומר בא מן השעורים... והוא כקרבן הסוטה שהיא באה שעורים והכל טעם אחד מלשון סערת ה' מן השעורה. ולכן נהגו לגדל שפם עד עצרת, ואין כונסין נשים בזה הפרק. ואף על פי שיש טעם אחר במדרש על אותן שנים עשר אלף זוגות תלמידי דר' עקיבא שמתו מן הפסח עד העצרת. ומה שנהגו רוב העם להגדיל שפם עד ל"ג לעומר, לא מצינו בו ענין. ובתוספות פי' כי מה שאמר ל"ג אינו כמו שנוהגין, אלא ל"ג יום כשתסיר שבעת ימי הפסח ושבעה שבתות ושני ימי ראש חדש שהן ששה עשר יום שאין אבלות נוהג בהם, נשאר מן הארבעים ותשעה ימים ל"ג, וזהו מאמרם ל"ג יום לעומר. שמעתי שיש במדרש עד פרס העצרת והוא חמשה עשר יום [קודם] העצרת באמרם פרס הפסח פרס החג שהם חמשה עשר יום בניסן ובתשרי, וכשתסיר חמשה עשר יום מארבעים ותשעה יום נשארו שלשים וארבעה, והנה הם שלשים ושלשה שלימים ומגלחין ביום שלשים וארבעה בבקר כי מקצת היום ככולו".

102. ראו לעיל, ליד הערה 60.

103. ראו: תולדות אדם וחווה (לעיל, הערה 11), נתיב ה חלק ד (א, עמ' ר [נוסח הרפוסים] ועמ' רא [נוסח כתבי היד]). הדברים מצויים בכל עדי הנוסח של הספר – הן בדפוסים (קושטא רע"ו, דף לט ע"א; ונציה שי"ג, דף מד ע"ד) הן בכתבי היד (ניו יורק, בית המדרש לרבנים 669, Rab., דף 14ב; ניו יורק 1149, Rab., דף 18א; וטיקן, ebr. 449, דף א65-ב). הדברים הובאו בתולדות אדם וחווה בעילום שם, ונכתב בסופם: "ע"כ אינו מהספר" (כך בדפוסים) או "כל זה הלשון שלא מן הספר" (כך בכתבי היד).

דבריו אלו בספרו בית יוסף. ראוי לציין כי זה המקום היחיד בספר בית יוסף שבו ציטט ר' יוסף קארו מדרשותיו של ר' יהושע אבן שועיב.¹⁰⁴ חכמים אחרים שפעלו בספרד במאה הארבע עשרה לא חידשו הרכה בדבריהם. הם הכירו את מה שנאמר בנושא זה על ידי הגאונים ועל ידי חכמי אשכנז ופרובנס (אך לא את דבריהם של חכמי איטליה בנושא), וכל אחד מהם הכריע לפי שיקול דעתו מה לאמץ ומה לדחות. אסכם בקצרה את דבריהם, אף שאין בהם חידוש רב. ר' חיים בן שמואל מהעיר טודלה שבנבארה, תלמידם של ר' פרץ מקורבייל ושל רשב"א, קיצר מאוד בדבריו. בהלכות ספירת העומר לא הזכיר כלל מנהגי אבלות, ורק בהלכות נישואין כתב בקצרה שנוהגין שאין נושאים נשים מפסח ועד עצרת.¹⁰⁵ כך עשה גם ר' אשתורי הפרחי שנוולד בפרובנס וגדל בספרד. בספרו כפתור ופרח (שנכתב בארץ ישראל בעשורים השני והשלישי של המאה הארבע עשרה) הזכיר ר' אשתורי הפרחי רק את איסור הנישואין, והגביל אותו עד ל"ג בעומר בלבד.¹⁰⁶ כזכור, כל חכמי פרובנס דנו בשאלת מעמדו של ל"ג בעומר, ואין זה מפתיע שגם ר' אשתורי הפרחי עשה כן. ר' יעקב בן אשר האריך יותר בנושא בספר הטור. דבריו של ר' יעקב מורכבים בכיורור מכמה רבדים. הוא פתח במה ש"נוהגין בכל המקומות" – שלא לשאת אישה (בכל הימים שבין פסח לעצרת). על זאת הוסיף ר' יעקב שיש מקומות שנוהגים גם שלא להסתפר – איסור שהופיע כזכור גם בדבריו של ר' יהושע אבן שועיב – ויש שמקילין בתספורת (דווקא) לאחר ל"ג בעומר.

אם בדבריו עד כה התייחס ר' יעקב בן אשר למנהגים שהכיר באופן בלתי-אמצעי, הרי שבדבריו הבאים התייחס למנהג שמצא רק במקור ספרותי עלום שם – והוא המקור המכונה 'שאלנו לרבותינו' שכבר נידון לעיל בהרחבה. ר' יעקב העתיק מקור זה כמעט בלשונו, אך השמיט ממנו את האיסור של כסות חדשה והותיר רק את המנהג שלא לעשות מלאכה.¹⁰⁷ דברים דומים כתב גם ר' דוד אבודרהם, וכזכור, הוא הביא את דברי 'שאלנו

104. ראו: בית יוסף, אורח חיים, סימן תצג. ספר הדרשות נדפס לראשונה בקושטא בשנת רפ"ג, כמה עשרות שנים קודם שר' יוסף קארו כתב את ספרו.

105. ראו: צרור החיים, מהד' ש' ירושלמי, ירושלים תשכ"ו, עמ' קל-קלג, קעז.

106. כפתור ופרח, פרק ז (מהד' א"י חבצלת ואחרים, ירושלים תשנ"ד-תשנ"ט, א, עמ' קנח): "כל ישראל מתאבלים מדי שנה בשנה עד ל"ג בעומר, ונהגו שלא לקדש ושלא לכנוס ממנהג אבלות לא מחמת איסור, ומיהו אם קפץ וכנס אין קונסין אותו ואם נשאל לו אין מתירין, וכן כתב רש"י ז"ל בספר איסור והיתר שלו" (לדברי בובר בהערתו על ספר האורה, לעיל, הערה 65, עמ' 107, סימן צב, הערה א, ההפניה לספר איסור והיתר של רש"י מוטעית, והכוונה לספר האורה, ראו לעיל, שם. גם במקום אחר ציין ר' אשתורי הפרחי לספר איסור והיתר במקום לספר האורה; ראו שם, עמ' 6, סימן ב, הערה א). על זמנו של ספר כפתור ופרח ראו: 'פראוור, רבי אשתורי הפרחי – ראשון לחוקרי ארץ ישראל', בתוך: 'אבירם (עורך), ארץ שומרון: הכינוס הארצי השלושים לידיעת הארץ, ירושלים תשל"ד, עמ' 106-113.

107. טור, אורח חיים, סימן תצג: "נוהגין בכל המקומות שלא לישא אשה בין פסח לעצרת, והטעם שלא להרכות בשמחה, שבאותו זמן מתו תלמידי ר"ע. וכתב הר"י גיאת דוקא נישואין שהוא

לרבותינו' כתשובה של רב האי גאון.¹⁰⁸ ברוח זו כתב גם ר' מנחם בן זרח, שחי בטולדו בשנים 1310-1385 בערך והיה תלמידו של ר' יהושע אבן שועיב.¹⁰⁹ ר' ירוחם בן משולם דן בשני מקומות נפרדים במנהגי האבלות שבימי הספירה. בהלכות ספירת העומר הביא את דברי 'שאלנו לרבותינו' על איסור מלאכה וייחס את הדברים לרב האי גאון; ואילו בהלכות נישואין הביא ר' ירוחם את תשובת הגאונים על איסור נישואין בימי הספירה, וייחס אף אותה לרב האי גאון.¹¹⁰ ר' מתתיה היציהרי, שפעל כנראה בסרגוסה בתחילת המאה החמש עשרה, כתב ש"פשט המנהג בכל ישראל שלא להסתפר ולא לעשות נישואין", יש שנוהגים כן עד שבועות ויש שנוהגים בזה רק עד ל"ג בעומר.¹¹¹

עיקר שמחה אבל לארס ולקדש שפיר דמי. ונישואין נמי מי שקפץ וכנס אין עונשין אותו אבל אם בא לעשות בתחלה אין מורין לו לעשות כך, וכזה הורו הגאונים. ויש מקומות שנהגו שלא להסתפר, ויש מסתפרי' מל"ג בעומר ואילך שאומרים שאז פסקו מלמות. מצאתי כתוב מנהג שלא לעשות מלאכה מפסח ועד עצרת משקיעת החמה עד שחרית משום תלמידי רבי עקיבא שמתו סמוך לשקיעת החמה ונקברו אחר שקיעת החמה והיה העם בטלין ממלאכה, על כן גזרו שלא לעשות שמחה בינתיים, ונהגו הנשים שלא לעשות מלאכה משתשקע החמה. ועוד שאנו סופרים העומר אחר שקיעת החמה, וכתוב 'שבע שבתות תמימות תהיינה' מלשון שבות ולשון שמיטה שבע שבתות, וכתוב 'וספרת לך שבע שבתות שנים', מכאן שהספירה כבית דין – מה שנת השמיטה אסור במלאכה, אף זמן ספירת העומר דהיינו לאחר שקיעת החמה אסור במלאכה".

108. ראו: אבודרהם (לעיל, הערה 27). לגבי מעמדו של ל"ג בעומר ציין ר' דוד אבודרהם שיש מקומות שנוהגים הן לישא אישה והן להסתפר לאחר ל"ג בעומר, והזכיר את דבריו של ר' אברהם בן נתן בעניין זה (לעיל, ליד הערה 77).

109. צדה לדרך, פיררה שי"ד, מאמר רביעי כלל שלישי פרק יג: "נהגו שלא לישא אשה בין פסח לעצרת שלא להרבות שמחה, שבאותו זמן מתו כ"ד אלף תלמידים של רבי עקיבא. ויש אומרים שארוסין מותרין, ואם נשאו אין קונסין אותו בכך, וכן כתבו הגאונים. וכן נוהגין שלא להסתפר. ונהגו היתר אחר שלש ושלישים לעומר, וכן נושאים נשים אחר כן, כי אמרו כי משלשים ושלש לעומר ואילך לא מתו. נהגו במקומות יש שאין עושין מלאכה משעת תפלת ערבית ועד שחרית מפסח ועד עצרת, לפי שמתו התלמידים מעת שקיעת החמה והיו העם בטלים ממלאכה. והנשים אינן עושות מלאכה משקיעת חמה, ומנהג של ישראל תורה". על ר' מנחם בן זרח ראו: גלינסקי (לעיל, הערה 71), עמ' 393-394.

110. ראו לעיל, ליד הערה 26 וליד הערה 11. במקום אחר נכנסה בטעות לספרו של רבנו ירוחם פסקה נוספת על אודות מנהגי אבלות בימי הספירה שלקוחה מתוך דרשות ר' יהושע אבן שועיב; ראו לעיל, הערה 103.

111. ראו: פירוש מסכת אבות לרבי מתתיה היציהרי, פ"ו מ"ג, מהר"י"ש שפיגל, ירושלים תשס"ו, עמ' 298. על ר' מתתיה ראו שם במבוא, עמ' 31-34. ר' שמעון בן צמח דוראן (התשב"ץ) דן בשלושה מחיבוריו במנהגי אבלות בימי הספירה; ראו: 'מאמר חמץ', פרק לא, בתוך: יבין שמועה, מהר"י פראנק, ירושלים תשס"ט, עמ' קיח; שו"ת התשב"ץ, מהר"י קטן, ירושלים תשנ"ח, א, סימן קעח; ופירושו למסכת אבות פ"א מ"א (מגן אבות, ירושלים תשס"ג, עמ' 9). ראו גם את דיונו של בנו, ר' שלמה בן שמעון דוראן, שו"ת הרשב"ש, מהר"י

* * *

לסיכום, חכמי ספרד במאה הארבע עשרה הלכו בעקבות חכמי פרובנס במאה השלוש עשרה ודנו כמעט כולם בשאלת מעמדו של ל"ג בעומר. מקצתם סברו שמנהגי האבלות פוסקים מיום זה ואילך ומקצתם חלקו על כך. כמה מחכמי ספרד הלכו גם בעקבות חכמי אשכנז ואימצו את המקור הנקרא 'שאלנו לרבותינו', שאסר על מלאכה בלילות הספירה. עיקר חידושם של חכמי ספרד הוא באימוץ גורף של איסור התספורת בימי העומר. איסור זה נזכר לראשונה בתחילת המאה הארבע עשרה אצל ר' יהושע אבן שועיב, ואחריו כתבו כן גם חכמים אחרים. איסור זה התבסס מאוד אצל חכמי ספרד, עד שר' אברהם סבע, איש קסטיליה וממגורשי ספרד ופורטוגל, ציין בספרו אך ורק את האיסור הזה:

ואמר 'וספרתם לכם ממחרת השבת'... להכניע מדת הדין הקשה. ולפי שהם ימי דין אמרו שצריך להראות בהן צער ושאסורים בתספורת. ואעפ"י שאמרו לפי שמתו תלמידי ר' עקיבא בלילה, זהו לפי הנגלה, כי הטעם הנסתר הוא מ"ש לפי שהעומר הוא הדין, ולכן אסור בתספורת כדי להראות עצבון... ולכן אין אנו אומרים במצות העומר שבא מזמן לזמן שהחיינו, לפי שזה אינו נאמר אלא על שמחה, ואנו עצבים מכח דין העומר, ולכן אין לומר שהחיינו בספירה.¹¹²

ר' אברהם סבע המשיך בדבריו את המהלך שבו פתח ר' יהושע אבן שועיב ומשך את הדיון במנהגי האבלות בימי הספירה לעולם הנסתר. בעולם זה ימי הספירה אינם ימי אבלות לזכרם של מאורעות שהתרחשו לפני אלף שנים ויותר, כי אם ימי דין שמתקיים בימים אלו ממש בעולמות העליונים, ועל כן צריך להפגין בהם עצב.¹¹³

מ' סובל, ירושלים תשנ"ח, סימן תרכב (ר' שמעון דוראן נולד בשנת 1361 ונפטר באלג'יר בשנת 1444; ר' שלמה דוראן נפטר בשנת 1467).

112. צרור המור (לעיל, הערה 71), וראו להלן, ליד הערה 146, על פרשנות מוטעה שניתנה לדברים אלו. על ר' אברהם סבע ראו: ד' מנור, 'לתולדותיו של ר' אברהם סבע', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב, תשמ"ג, עמ' 208-231.

113. פיתוח קיצוני עוד יותר למהלך זה מופיע במאה השבע עשרה בדבריו של ר' חיים ב"ר אברהם הכהן (מתלמידיו של ר' חיים ויטאל), שטען גם הוא שהמנהגים בימי הספירה אינם מנהגי אבלות, ולשיטתו הם באים לציין את קדושת הימים הללו: "מה שנוהגי שלא לישא אשה בין פסח לעצר' עד ל"ג לעומ', מנהג זה חדש הוא בקרב ישראל, מפני כי המה ראו שלא היו מסתפרים בימים הללו, חשבו ברעתם כי עיקר הדבר הוא מפני האבל, לפי כי אז מתו כ"ד אלף תלמידים דרבי עקיבה ע"ה... ואמנם מעולם לא נעלם מעין השרידים שלומדים בזוהר כי אין הטעם של העומ' וספירתו מפני תלמידי ר' עקיבה... אבל אנחנו אין אנו מגדלים שער מפני אבל זה, אלא מטעם הנז' כדי להתקדש בקדוש' עליונ', שמפסח ועד עצרת היא רבה והולכת עד יום מתן תורה" (טור ברקת ממקור חיים יונקת, סימן תצג, אמסטרדם תי"ד, דף פט ע"א-ע"ד).

ט. חכמי אשכנז אחרי המוות השחור

בדבריי לעיל (סעיף ד) טענתי כי חכמי אשכנז עד המוות השחור מתחלקים לשתי קבוצות ביחס למנהגים המיוחדים לימי הספירה. הזרם המרכזי בקרב חכמי אשכנז ייחס משקל מועט מאוד לעניין זה; רבים וטובים מהם לא הזכירוהו כלל, ואחרים הזכירו רק את איסור הנישואין (שנקבע כבר בזמנם של גאוני כבל, אך ספק אם רוב חכמי אשכנז ידעו על מקורו של האיסור). בצדו של הזרם המרכזי ניתן למצוא התייחסויות מחמירות יותר לימים אלו, אצל חכמים שהזכירו גם איסור מלאכה, עשיית שמחה (באופן כללי) ולבישת בגד חדש. איסור תספורת לא נזכר אצל אף חכם אשכנזי שפעל עד לאמצע המאה הארבע עשרה, אף שהוא מתועד באיטליה כבר ברבע השני של המאה השלוש עשרה לערך, כפירוש ברבע האחרון של מאה זו ובספר בראשית המאה הארבע עשרה.

היחס למנהגי אבלות בימי הספירה השתנה באופן ממשי באשכנז שלאחר המוות השחור. חכמי אשכנז המאוחרים הקפידו כמוכח על איסור נישואין בימי הספירה,¹¹⁴ אך הוסיפו עליו אימוץ גורף של איסור תספורת בימי העומר. איסור זה – שכאמור, ראשוני אשכנז כלל לא הכירו אותו, ועל כל פנים, מעולם לא הזכירו אותו – הפך למוכח מאליו אצל חכמי אשכנז המאוחרים. חיבוריהם מלאים בדיונים פרטניים על אודות איסור זה, דיונים שאין למצוא כמותם אצל חכמים במרכזים אחרים שאסרו על התספורת. חכמי אשכנז דנו האם מותר להסתפר עד ראש חודש אייר (שהרי לפי המנהג האשכנזי הקדום, מנהגי האבלות החלו רק לאחר ראש חודש), האם מותר להתגלח לכבוד שבת שחלה בערב ל"ג בעומר, האם מותר לסנדק ולמוהל לגלח בימי הספירה לכבוד ברית המילה, כדרך שמתירים להם מנהגי אבלות אחרים בימים שלפני תשעה באב, והאם איסור התספורת הוא בזקן דווקא, אך מותר לגלח את העורף.¹¹⁵

114. ראו: ר' יעקב מולין, מהרי"ל – מנהגים, דיני הימים שבין פסח לשבועות, סעיף ג, מהד' ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' קנד; ר' יוסף ב"ר משה, לקט יושר – אורח חיים, הלכות ספירת העומר וימי הספירה, סעיף ט, מהד' ע' כנרתי, ירושלים תש"ע, עמ' רכב. ידידי ישראל יגל העיר לי על נוסח שטר כתובה המובא במנהגי מהרי"ל, שהתאריך הנקוב בו הוא: "בששי בשבת בשני ימים לחדש אייר שנת חמשת אלפים ומאתים וארבע עשרה לבריאת עולם... כאן במדינת מגנצא" (הלכות נישואין, סעיף יז, עמ' תעד), וממנו משתמע כי מהרי"ל לא הקפיד על איסור נישואין בימי הספירה, אך תאריך זה בוודאי משובש, שכן באותה שנה ב' באייר חל ביום שלישי. מסתבר בעיניי שכתובה זו אכן נכתבה ביום שישי, הוא היום שבו נהגו באשכנז להינשא (ראו למשל שם, סעיף ב, עמ' תסד). המעתיק שינה את התאריך והתאימו לזמן העתקת כתב היד, ולא שם לב לכך שבתאריך זה אין עורכים נישואין. וראו שם בשינויי הנוסחאות על מעתיקים נוספים של ספר מנהגי מהרי"ל ששינו כאן את תאריך הכתובה, איש איש לפי זמנו. ראו גם: י"מ פלס, ספר "מהרי"ל" [= מנהגי מהרי"ל] על פי כתבי היד האוטוגרפיים שלו וייחודו כ"חיבור מרובה עריכות", עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ה, עמ' 15, הערה 59.

115. ראו: מהרי"ל (לעיל, הערה 114), דיני הימים שבין פסח לשבועות, סעיף ה, עמ' קנז-קנח; לקט יושר (לעיל, הערה 114), הלכות ספירת העומר וימי הספירה, סעיפים ו-ט, עמ' רכ-רכב;

ציור חי ומשעשע של הדיונים הפרטניים הללו ושל חילופי המנהגים בשאלות אלו מצוי בספר מהרי"ל:

מהר"י סג"ל הנהיג לבחוריו איסור גילוח מפסח עד ל"ג. ויש נוהגין בהחבא היתר קודם ר"ח אייר. וכן ראיתי נוהג מהר"ז שט"ן שישב באופנהיים ג' פרסאות מק"ק דמגנצא¹¹⁶ והיה מגלח זקנו קודם ר"ח אייר טרם הלך למתיבתא דמהר"י סג"ל למגנצא,¹¹⁷ ואמר לא ירגיש בי אמ"ץ [= אדוני מורי צדק] הרב מתי גלחתי. אמנם מהר"י סג"ל הוא נהג בעצמו שלא גלח זקנו עד ערב רגל השבועות.¹¹⁸

מדברים אלו עולה שמוסכם היה על הכול שאין להתגלח בימי הספירה, אך פרטי האיסור לא היו מוסכמים כלל, ובחוגו הקרוב של מהרי"ל (נפטר בשנת 1427) נודעו שלושה מנהגים בזה: מראש חודש אייר ועד ל"ג בעומר, או מפסח ועד ל"ג בעומר, או מפסח ועד ערב שבועות. עוד ראוי לציין שמהרי"ל נטל את הטענה שהביאו בעלי התוספות – שימי האבלות נוהגים מפסח ועד עצרת ואין ל"ג בעומר כל מעמד מיוחד, אלא שבפועל אין בתקופה זו אלא ל"ב או ל"ג ימים של חול שבהם האבלות נוהגת בפועל¹¹⁹ – ואימץ אותה בדרך הפוכה: יש לחגוג את ל"ג בעומר כדי לציין שאין בכל ימי הספירה אלא ל"ב ימים של אבלות!¹²⁰

שאלות ותשובות ר' יעקב ווייל, דינין והלכות, סעיף נא, ירושלים תשמ"ח, עמ' קסח; ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, מנהגי אייר, הגהות המנהגים, הגהה מח, מהר" ש"י שפיצר, ירושלים תשל"ט, עמ' עא.

116. אופנהיים נמצאת כ-22 ק"מ דרומית למגנצא.

117. הלימודים בישיבות באשכנז ובצרפת התחילו בראש חודש אייר; השוו: ר' יצחק מקורבייל, עמודי גולה (סמ"ק), סאטמאר תרצ"ה, מצווה קלו. ראו גם: י"א וידה, 'ליקוטים מספר מוסר בלתי ידוע לאחד רבני צרפת', בתוך: ש' אברמסון וא' מירסקי (עורכים), ספר חיים שירמן: קובץ מחקרים, ירושלים תשל"ל, עמ' 105, ושם בהערה 27; מ' ברויאר, אוהלי תורה: הישיבה, תבניתה ותולדותיה, ירושלים תשס"ד, עמ' 282-283.

118. מהרי"ל (לעיל, הערה 114), דיני הימים שבין פסח לשבועות, סעיף ה, עמ' קנז.

119. ראו לעיל, ליד הערה 71.

120. מהרי"ל (לעיל, הערה 114), דיני הימים שבין פסח לשבועות, סעיף ז, עמ' קנו-קנז: "אמר מהר"י סג"ל, אע"ג דאיתא בגמרא דתלמיד ר"ע מתו מן פסח עד עצרת, מכל מקום עושין ביום ל"ג בעומר יום שמחה, משום דמתו רק הימים שאומרים בהן תחינה בשבעה שבועות העומר, וכל יום שא"א תחנה לא מתו, והשתא דל מן המ"ט יום של הספירה ז' ימי החג, וג' ימים דחל בהן ר"ח, שנים לאייר ואחד ל"סיון, וז' שבתות, פשו להו ל"ב, נמצא דלא מתו רק ל"ב ימים, לכן כשכלו אותן ל"ב ימים שמתו עושין למחרתן שמחה לזכר". דברים דומים מצויים במחזור, כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 18690 (מרגליות 694), דף 179ב: "למה פשט המנהג עד ל"ג בעומר ותו לא? ויש לומר, שהמגפה לא היתה אלא ל"ג ימים, שהרי מ"ט ימים מפסח ועד עצרת, הוצא מהן ז' ימי הפסח, וז' שבתות, וג' מראש חודש, שבכל אלו לא מתו, לא ביום טוב ולא בשבת ולא בראש חודש, ונשארו ל"ג ימים ממ"ט, כך שמעתי". זמנו ומקומו של כתב היד טעונים עדיין לימוד.

* * *

היאך הגיע איסור התספורת לחכמי אשכנז המאוחרים – איסור שלא נזכר כלל אצל חכמי אשכנז שפעלו לפני אמצע המאה הארבע עשרה? ייתכן שהתשובה לשאלה זו מצויה בספר **הטור** – ספר שנכתב אמנם בספרד, אך מחברו גדל באשכנז והיה בן למשפחה אשכנזית מפוארת. ספר **הטור** נקלט היטב באשכנז תוך זמן קצר, כפי שמלמדים הן כתבי היד הרבים שלו בכתובה אשכנזית הן הציטוטים הרבים שהובאו ממנו בחיבוריהם של חכמי אשכנז. מהרי"ל, כך מעיד תלמידו, נשא עמו לבית הכנסת מדי שבת בשבת את ספר **הטור** "והיה לומד בו כל זמן שמאריך ש"צ בניגונין, או בשעת קדושה וקדיש".¹²¹ ספרו של מהרי"ל, כמו גם ספריהם של חבריו, אכן מלאים בציטוטים מתוך ספר **הטור**, שהפך לספר יסוד בספרייה האשכנזית.¹²² ייתכן אפוא שממנו נטלו חכמי אשכנז המאוחרים את איסור התספורת בימי העומר.

עם זאת, חכמי אשכנז המאוחרים לא הלכו בעיניים עצומות אחר דבריו של ספר **הטור**. מחד, הם התעלמו מדבריו על איסור מלאכה בימי הספירה ולא הזכירו בדבריהם איסור זה. מאידך, הם הוסיפו איסורים אחרים בימי הספירה שלא נזכרו כלל בספר **הטור**, אך הם דומים להפליא לאלו שהביא ספר **מנהג טוב** האיטלקי: לבישת בגדים חדשים, רחיצה ונטילת ציפורניים,¹²³ ועוד הוסיפו חכמי אשכנז המאוחרים איסור זמירות, שלא נזכר עד כה בשום מקור אחר.¹²⁴

בראייה כוללת, דומני שגם אם חכמי אשכנז המאוחרים נטלו את איסור התספורת מספר **הטור**, הם עיצבו את ימי הספירה במתכונת אחרת מזו שבספר זה. באשכנז המאוחרת ימי הספירה הם ימי אבלות כמעט לכל דבר ועניין. חכמי אשכנז המאוחרים אימצו את המנהגים שנודעו להם שהתאימו למתכונת זו (איסורים על תספורת, נטילת

121. מהרי"ל (לעיל, הערה 114), הלכות תפילה, סעיף ג, עמ' תלז-תלח. ראו גם שם, הלכות שמחות, סעיף כג, עמ' תרח.

122. על מקומו של ספר **הטור** אצל חכמי אשכנז ראו: א' פוקס, החומר ההיסטורי בשאלות ותשובות ר' ישראל ברונא, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, ישיבה אוניברסיטה, ניו יורק 1974, עמ' 136-138; י' דינרי, חכמי אשכנז בשלהי ימי-הביניים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 165-167; י"ד גלינסקי, ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14: אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ט, עמ' 294-295.

123. בגדים חדשים: מהרי"ל (לעיל, הערה 114), דיני הימים שבין פסח לשבועות, סעיף ח, עמ' קנז, שינויי נוסחאות, א; לקט יושר (לעיל, הערה 114), הלכות ספירת העומר וימי הספירה, סעיף ט, עמ' רכא; רחיצה: מהרי"ל, שם, שינויי נוסחאות, ד ועמ' קנח; נטילת צפורניים: לקט יושר, שם, סעיף ו, עמ' רכ. שלושת האיסורים הללו הובאו בספר **מנהג טוב**; ראו לעיל, ליד הערה 61.

124. לקט יושר, שם, עמ' ריט: "ואין אומר [= ר' ישראל איסרליין] אפילו 'אליהו' בעומר, רק כשחל ל"ג בעומר ביום ראשון אומר אליהו".

ציפורניים וזמירות), אך ויתרו על מנהגים שלא התאימו למתכונת זו (איסור מלאכה). מקצת ממנהגי האבלות האשכנזיים בימי הספירה מקבילים למנהגי האבלות בימים שלפני תשעה באב (על פי מה שהיה מקובל אצל חכמי אשכנז בתקופה זו),¹²⁵ אך מקצתם חמורים עוד יותר, והם לקוחים מהלכות אבלות על מת. כזה הוא האיסור על נטילת ציפורניים בימי הספירה, שנוהג בימי האבל על מת,¹²⁶ וחכמי אשכנז לא אסרו זאת אפילו בשבוע שחל בו תשעה באב. ייתכן אפוא שהפרעות הנרחבות של המוות השחור והפגיעה הקשה ביהדות אשכנז באמצע המאה הארבע עשרה¹²⁷ הביאו את חכמי אשכנז לאמץ תפיסה חדשה של ימי העומר ולראותם כימי אבל לכל דבר ועניין.

י. מעמדו של יום ל"ג בעומר

בדבריי עד כה ניסיתי לסקור במפורט את התפתחותם של המנהגים המיוחדים בימי הספירה במרכזי התורה השונים. בדבריי הבאים אנסה לבחון כמה שאלות כלליות יותר העולות מפרטי המנהגים. ראשון שבהם: מעמדו של יום ל"ג בעומר. גאוני בבל כתבו על מנהג (או מנהגי) אבלות שיש לנהוג בכל ימי הספירה, אך לאחר זמנם של הגאונים הועלו שתי הצעות לקיצור תקופה זו. האחת, באשכנז, צמצמה את מנהגי האבלות מלאחר ראש חודש אייר ואילך.¹²⁸ דעה זו אינה מנומקת בדרך כלל, אך דומה שלא קשה להבין אותה. חודש ניסן כולו נחשב מאז ומעולם כחודש חגיגי, שאין מתענים בו ואין אומרים בו תחנון,¹²⁹ ומסתבר שזו הסיבה להפקעתו ממנהגי האבלות של ימי הספירה.

הצמצום השני שהוצע למנהגי האבלות הוא עד ליום ל"ג בעומר. ל"ג בעומר ידוע לכול כיום פטירתו של רבי שמעון בר יוחאי, אחד מתלמידי המובהקים של רבי עקיבא. אך זו מסורת מאוחרת, ואף מוטעית; ומוטעית היא במשמעות החריפה יותר של העניין – לא רק שאין לה ביסוס היסטורי, אלא שהחכם שמסורת זו יוחסה לו לא התכוון כלל לאומרה. מסורת זו נזכרת לראשונה במאה השש עשרה בספר פרי עץ חיים בשמו של

125. השו"ל למשל: לקט יושר (לעיל, הערה 114), הלכות בין המצרים ותשעה באב, סעיף א, עמ' רמב: "ולא אמר ר' ישראל איסרליין זמירות ואליהו מ"ז בתמוז עד אחר ט' באב".

126. ראו: מועד קטן יז ע"ב - יח ע"א, וראו בהערות המהדיר ללקט יושר (לעיל, הערה 124).

127. ראו: מ' ברויאר, 'המוות השחור' ושנאת-ישראל', בתוך: ש' אלמוג (עורך), שנאת ישראל לדורותיה, ירושלים תש"ס, עמ' 159-171 (ושם ספרות נוספת).

128. צמצום זה מתועד לראשונה במאה האחת עשרה בספר מעשה הגאונים (לעיל, ליד הערה 33), והוא מופיע גם במנהגי ר' אברהם חילדיק, במהרי"ל ובלקט יושר (ראו לעיל, ליד הערות 45, 115, 118). רב"ז הביא דעה זו בשם התוספות; ראו לעיל, הערה 73.

129. ראו: מסכת סופרים פכ"א ה"א (מהד' מ' היגר, ניו יורק תרצ"ז, עמ' 353-354): "אין מתעניין ואין נופלין על פניהם בחודש ניסן". פסקה זו במסכת סופרים מובאת כבר במחזור ויטרי, מהד' א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ד-תשס"ט, ב, עמ' שעח, סימן א, ובמקבילות. וראו גם בדברים שהביא רב"ז (לעיל, הערה 73).

האר"י, אך במקורות אחרים ומוסמכים יותר של כתבי האר"י נכתב של"ג בעומר הוא יום שמחתו – ולא יום מותו – של רבי שמעון בר יוחאי (לפי הסברו של חיד"א, ביום זה החל רבי עקיבא ללמד תורה את רבי שמעון בר יוחאי לאחר שתמה המגפה, ורבי שמעון בר יוחאי לא נמנה עם התלמידים שמתו במגפה).¹³⁰ בימי הביניים, שבהם עוסק מאמר זה, איש לא חשב שרבי שמעון בר יוחאי נפטר בל"ג בעומר. מה הוא אפוא ייחודו של יום ל"ג בעומר?

בספרות חז"ל אין שום רמז לכך שליום י"ח באייר, הוא ל"ג בעומר, יש מעמד מיוחד כלשהו (ואף בספר הזוהר לא נזכר כלל ל"ג בעומר). למרות זאת נזכר יום זה כבעל מעמד מיוחד אצל רבים מחכמי ימי הביניים למן ראשית המאה השלוש עשרה ואילך. מקצת החכמים תמכו בכך ומקצתם התנגדו לזה, אך גם מדברי המתנגדים יכולים אנו ללמוד על נוכחותו הממשית של ל"ג בעומר בלוח השנה העברי. על פי הסקירה שערכנו לעיל, הדיונים על אודות ל"ג בעומר מצויים בכתביהם של חכמים בגרמניה, בפרובנס, בצרפת, באיטליה ובספרד, ואזכיר רק נציג אחד מכל בית מדרש. ראבי"ה כתב שאין מקיזין דם מפסח עד ל"ג בעומר; ר' אברהם בן נתן מלוניל כתב שמנהגי האבלות פוסקים בל"ג בעומר, על סמך נוסח אחר בתלמוד שר' זרחיה הלוי הביא מספרד; בתוספות (שאינן לפנינו, אך הן מצוטטות בכתביהם של אחרים) נטען שאין בסיס למנהג להקל במנהגי האבלות בל"ג בעומר; ר' צדקיה מרומי ידע שיש מקומות שנוהגים בהם שלא להסתפר עד ל"ג בעומר; ובספרד התנגד לכך ר' יהושע אבן שועיב.

רמזים נוספים, שאינם קשורים כלל במנהגי האבלות של ימי הספירה, מלמדים גם הם על חשיבותו של יום ל"ג בעומר בלוח השנה. רמז אחד מצוי בדבריהם של כמה מחכמי גרמניה במאה השלוש עשרה, שכתבו שיש להשלים את תעניות 'שני, חמישי ושני' לפני ל"ג בעומר – סתמו ולא פירשו מה ייחודו של יום זה שצריך להשלים קודם לו את התעניות.¹³¹ רמז שני נמצא בתוספת מאוחרת למחזור ויטרי, שבה טרח הכותב לציין

130. ראו: חי"ד אזולאי, מראית העין, 'קונטרס קצת לקוטים', סימן ז סעיף ה, ליוורנו תקס"ה, דף ע"ד; א' יערי, 'תולדות ההילולא במירון', תרביץ לא, תשכ"ב, עמ' 85-92; מ"א בלוי, 'יום ל"ג בעומר כיום שמחה והילולת התנא האלוקי רבי שמעון בר יוחאי זיע"א', ישורון טו, תשס"ה, עמ' תתסד-תתסח (המאמר נכתב על ידי נ"ז רוזנשטיין [ראו עמ' תתעב, הערה 93]. נוסח מקוצר שלו נדפס בתוך: קונטרס הודך והדרך בעניני ל"ג בעומר, טבריה תשס"ז, עמ' מה-נג).

131. ראו: כ"י אוקספורד, בודלי Or. 512 (נויבאואר 2423), דף 33 וכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8^o1136, דף 64ב: "בספר כל בו שיש להתענות שיני וחמישי ושיני קודם ל"ג בעומר" (ייתכן שהכוונה לספר כל בו שכתב ר' שמריה, בנו של ר' שמחה משפירא, וזמנו במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה לערך; ראו על ספר זה: עמנואל, לעיל, הערה 37, עמ' 166-175); תשב"ץ (לעיל, הערה 52), סימן קז: "תענית בה"ב באייר קודם ל"ג בעומר"; מנהגי דורא (לעיל, הערה 50), עמ' 155. ראו גם כ"י אוקספורד, בודלי Opp. 59 (נויבאואר 1100), דף 163א: "ולפני ראש חדש [אייר] אין אומ' מברכין להתענות שיני וחמישי ושיני, ואין מתפללין זולתות קודם ל"ג בעומר" (כתב היד נעתק בגרמניה, למן אמצע המאה

כיצד ניתן לחשב באיזה יום בשבוע יחול ל"ג בעומר: "וביום פורים הוא ל"ג בעומר, וזכר לדבר: 'שם האחד פל"ג' (בראשית י', כה) – פורים ל"ג בעומר".¹³² רמז שלישי מצוי בדבריו של ר' מנחם חזן מטרווייש, שהדגיש שיש לומר תחנון ביום ל"ג בעומר.¹³³ מה אירע אפוא בל"ג בעומר ומה הפך יום זה לבעל מעמד מיוחד? מקצת מחכמי ימי הביניים טענו שביום זה פסקה המגפה שמתו בה תלמידי רבי עקיבא, אך לידיעה זו אין מקור בספרות חז"ל או בספרות הגאונים. גם הנוסח האחר בתלמוד, שעליו הסתמך ר' זרחיה הלוי (או ר' אברהם בן נתן מלוניל), קובע לכל היותר שהמגפה פסקה בזמן מסוים ('פרוס') קודם לעצרת, אך נדרשת פרשנות יצירתית לנוסח זה כדי להתאימו לל"ג בעומר; שהרי אם פסקה המגפה חמישה עשר ימים לפני שבועות, צריך היה להגיע למסקנה שהמגפה פסקה ביום ל"ד בעומר, ולא בל"ג בעומר! ללמדך שהפרשן ידע תחילה את המטרה – למצוא מקור למעמדו המיוחד של יום ל"ג בעומר – ולאור זה כיוון את חצי פרשנותו.

י"ח באייר, הוא יום ל"ג בעומר, נזכר ברשימת צומות קדומה מאוד שמוצאה בארץ ישראל אך ענפיה מגיעים לכבל ולאיירופה. רשימה זו מונה צומות רבים, רובם ביום פטירתם של אישים מהתנ"ך, וביניהם גם צום ביום י"ח באייר, שעל פי הרשימה נפטר בו יהושע בן נון.¹³⁴ אלחנן ריינר הציע שעולי רגלים שחזרו לאירופה הביאו עמם את המסורת הארץ ישראלית על חשיבות עמומה של יום זה. מסורת זו הביאה את פוסקי ההלכה באירופה להכיר בחשיבותו של יום ל"ג בעומר, ולכן קבעו (או התנגדו לקביעה) שיש לסיים את מנהגי האבלות ביום ל"ג בעומר.¹³⁵ אינני יכול לקבל את השערתו של ריינר, ומכמה סיבות:

השלוש עשרה ועד שנת 1282; ראו: בית-אריה, לעיל, הערה 23, עמ' 172-173). בגרמניה של המאה החמש עשרה מתועד ל"ג בעומר כחג עממי, ראו למשל: מהרי"ל (לעיל, הערה 114), ליקוטים, סעיף מד, עמ' תרכב: "ראיתי מעשה שהיה רץ בנו של שמש העיר בל"ג בעומר עם הבחורים לשמוח עמהן"; וכן שם, דיני הימים שבין פסח לשבועות סעיף ז, עמ' קנו.

132. מחזור ויטרי (לעיל, הערה 129), ב, עמ' תקפא, סימן ז. משפט זה (שמוכח גם במנהגי ר' אברהם חילדיק, לעיל, הערה 45, עמ' רלה, ובספר הטור, אורח חיים, סימן תכח) איננו קשור ב'סימן' של ר' אליקים הלוי שמופיע לעיל מזה, שכן לפי האקרוסטיכון של הסימן (אליקים הלוי חזק) מסתיימים דבריו של ר' אליקים כבר קודם לכן.

133. סדר טרווייש, מהדר' מ"צ ווייס, פרנקפורט דמיין תרס"ה (תרפ"ס מתוך ספר היוכל לכבוד ר' משה אריה בלאך, בודפשט תרס"ה), סימן ג: "ומנהגינו לומר תחינות בערבי חנוכה ופורים ובימים שלאחריהם ובל"ג בעומר ובט"ו בשבט שהוא ר"ה לאילנות".

134. ראו: ש' אליצור, למה צמנו? מגילת תענית בתרא ורשימות צומות הקרובות לה, ירושלים תש"ז.

135. ראו: א' ריינר, 'יהושע הוא רשב", חצור היא מירון: לטיפולוגיה של סיפור ייסוד גלילי (עוד פרק בעולמו הרתי של היהודי הגלילי)', תרביץ פ, תשע"ב, עמ' 191-207.

1. רשימת הצומות הקדומה (שידועה הייתה היטב באירופה גם ללא תיוכם של עולי הרגלים) ארוכה ומגוונת, ואין בהצעתו של ריינר כדי להסביר מדוע דווקא יום פטירתו של יהושע בן נון נקלט על אדמת אירופה, ולא יום פטירתה של מרים הנביאה ב' בניסן, או יום פטירתם של הלל ושמאי בג' באדר, וכן הלאה.
2. יום פטירתו של יהושע בן נון צוין במקורות הארץ ישראליים כיום צום – והיאך נהפך על אדמת אירופה ליום חגיגי שמפסיק את מנהגי האבלות? האם זיכרוןם של עולי הרגלים בגד בהם והם הביאו עמם לאירופה ידיעות משובשות לגמרי על מעמדו המיוחד של יום י"ח באייר, ולמרות זאת הצליחו בביטחון עצמי רב לשכנע את פוסקי ההלכה בכל מרכזי התורה באירופה שיש לתת מעמד חגיגי ליום זה?
3. עולי רגלים מאירופה שתיעדו בכתב את ביקורם בארץ ישראל – כגון בנימין מטודלה, פתחיה מרגנסבורג ואחרים – לא הזכירו כלל בדבריהם את יום י"ח באייר, וניכר שהוא לא עשה עליהם כל רושם בהיותם בארץ. אין זה סביר אפוא שהם, או חבריהם, הביאו עמם לאירופה את הידיעה על חשיבותו של יום זה. אף ר' אשתורי הפרחי, שכתב את ספרו בארץ ישראל בראשית המאה הארבע עשרה, הזכיר את ל"ג בעומר רק ככדרך אגב וציין אך ורק את מה שכבר כתבו לפניו חכמי אירופה ("כל ישראל מתאבלים מדי שנה בשנה עד ל"ג בעומר").¹³⁶ הרושם הברור העולה מדבריו הוא שבני ארץ ישראל בתחילת המאה הארבע עשרה לא ראו חשיבות מיוחדת ביום זה.

סבורני שכל אחת מהתמיהות שהעליתי יכולה לבדה לדחות את ההשערה שהעלה ריינר. צירופן של כל שלוש התמיהות סותר לגמרי את ההשערה הזו.

אחזור אפוא לשאלתי: מה הפך את יום י"ח באייר לבעל מעמד מיוחד בכל רחבי אירופה – בגרמניה, בצרפת, באיטליה, בפרובנס ובספרד? מה הקנה הילה מיוחדת ליום ל"ג בעומר, ובמה הוא שונה מיום ל"ב בעומר או מיום ל"ד בעומר? באיזו ארץ נולדה הילה זו והיאך נתגלגלה לארצות אחרות? לצערי אין בידי תשובה לשאלה זו. אוכל לומר רק זאת: דומני שאם ל"ג בעומר מופיע לפתע במאה השלוש עשרה בכל מרכזי התורה באירופה כיום בעל חשיבות מיוחדת, יש להניח שלפנינו מסורת עתיקה יותר, במעט או בהרבה. מסורת זו נשמרה בעל פה במשך זמן מה, והועלתה על הכתב רק במאה השלוש עשרה.

דומני שפרטים נוספים במנהגי האבלות בימי הספירה מרמזים גם הם שהתיעוד שבכתב המצוי בידינו בנושא זה אינו משקף בצורה מלאה ונכונה את תולדות המנהג. ייתכן שאיננו מכירים אלא את קצה הקרחון, ורובו, שנמסר על פה, נסתר מעינינו. לעניין זה מוקדשים הדברים הבאים.

136. ראו לעיל, הערה 106.

יא. מקורם של מנהגי האבלות

קדמונים הציעו הסברים שונים למנהגי האבלות השונים בימי הספירה:

1. גאוני בבל כתבו כי מנהגי האבלות נקבעו לזכר תלמידי רבי עקיבא שמתו במגפה בין פסח לעצרת. מדבריהם קשה להבין מתי נקבעו לראשונה מנהגים אלו: האם כבר בתקופת התנאים והאמוראים – ואם כן, מדוע אין לזה שום רמז בספרות חז"ל על כל ענפיה? ואולי נתקנו מנהגים אלו רק בתקופת הגאונים – ואם כן, מדוע הם נקבעו באיחור רב כל כך?
2. חכמי אשכנז הראשונים הזכירו גם הם את מותם של תלמידי רבי עקיבא כרקע למנהגים המיוחדים של ימי הספירה, אך מדבריהם עולה הרושם שהם ראו את הימים הללו כימים מסוכנים, ולא דווקא כימי אבל.
3. ספר מנהג טוב וספר האסופות כתבו כי מנהגי האבלות הם זכר להרוגים במסע הצלב הראשון.
4. ר' בנימין מרומי סבר שמנהגי האבלות אינם נובעים ממאורע היסטורי שהתרחש בימים עברו אלא מבוססים על דברי חז"ל שמשפט רשעים בגיהנום מפסח ועד עצרת – עניין שיש לו משמעות אקטואלית בכל דור ודור.
5. במקור האנונימי המכונה 'שאלנו לרבותינו' מצויה דרשה, תמוהה למדי, המקישה בין שנת השמיטה ובין ספירת העומר ומסיקה מכך שאין לעשות מלאכה בלילות הספירה. דרשה אחרת הביא ר' בנימין מרומי, שמקיש בין ספירת העומר ובין קרבן סוטה.

ריבוי הטעמים מלמד בבירור כי לא הייתה לקדמונים מסורת ברורה מהו הטעם למנהגים המיוחדים של ימי הספירה. מבוכה זו של הקדמונים הביאה חוקרים מודרניים להעלות הצעה אחרת לגמרי לטעמו של המנהג. הם שיערו כי המנהג שלא לשאת נשים בימי הספירה אינו אלא חיקוי של מנהגם של כמה מעמי אירופה שלא להתחתן בחודש מאי. הראשון שהציע זאת, יוליוס לנדסברגר, יצא במאמר בעל כותרת סנסציונית: 'המנהג להימנע מנישואין בין פסח לשבועות הוא ממקור פגני'.¹³⁷ לדבריו, הנוהג שלא להתחתן בחודש מאי נזכר לראשונה אצל המשורר הרומי אווידיוס (43 לפנה"ס - 17 לספירה),¹³⁸ והוא נשמר בתקופות מאוחרות יותר בארצות רבות באירופה. נוהג זה אומץ על ידי

137. ר.א: Landsberger, 'Der Brauch in den Tagen zwischen dem Pessach- und Schabuothfeste sich der Eheschliessung zu enthalten, ist heidnischen Ursprungs', *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben* 7, 1869, pp. 81-96. נוסח מורחב של המאמר יצא לאור כחוברת: *Heidnischer Ursprung des Brauches zwischen Passah- und Wochentest nicht zu heiraten*, Breslau 1869. בסופו של המאמר העלה לנדסברגר שאלה רטורית, האם לא הגיע הזמן לחדול ממנהג פגני זה.

138. ר.א: Ovid, *Fasti*, V, 487-490 (*Ovid's Fasti*, with an English translation by J.G. Frazer, Cambridge, Mass. 1959, pp. 296-297).

יהודים שחיו באזורים שתחת הגמוניה רומית, ומשם פשט המנהג גם לארצות אחרות. משנשכח מקורו הראשון של נוהג זה, טוען לנדסברגר, מצאו לו חכמים הסברים מן המקורות התלמודיים.

דבריו של לנדסברגר אומצו על ידי כמה חוקרים נוספים,¹³⁹ אך אינני רואה להם כל בסיס. מהניתוח שלעיל עולה כי המנהג שלא לשאת נשים בימי הספירה איננו נזכר כלל במקורות ארץ ישראלים. הוא מתועד לראשונה אצל גאוני בבל, שכתבו שכך "נהגו ראשונים",¹⁴⁰ ובעקבות דבריהם של גאוני בבל נהגו כך גם במרכזי התורה שבאירופה ובמקומות נוספים. בבל בכלל, וגאוני בבל בפרט, לא עמדו מעולם תחת השפעתה של התרבות הרומית, ועל כן אינני רואה היאך אפשר לקבל את הצעתו של לנדסברגר.¹⁴¹ נשארנו אפוא עם התמיהה הבסיסית: מה מקורם הראשון של מנהגי האבלות בימי הספירה, והיכן ומתי הם נתקנו? אין בידי תשובה ברורה לשאלה זו.

יב. ברכת 'שהחיינו' בימי הספירה

מקורות מאוחרים מביאים מנהג שלא לברך 'שהחיינו' בימי הספירה. מנהג זה מובא בשם ספר סודי רזא, שהוא לכאורה ספר שכתב ר' אלעזר מוורמייזא,¹⁴² אך הוא מוטעה מיסודו. הציטוט הראשון מספר סודי רזא בנושא שלפנינו הופיע בדפוס בשנת 1900, בדברים שכתב ר' שבתי ליפשיץ ונדפסו בספר של אחד מדידיו: "ראיה להנוהגין לספור אחר הסדר על פי מה שכתב בספר בגדי אהרן להגאון מהר"א תומים ז"ל פרשת דברים בשם סודי רזא שאין לברך שהחיינו בימי ספירה שהם ימי דין, עיין שם".¹⁴³ בעקבותיו הובאו הדברים בספר הפופולרי טעמי המנהגים,¹⁴⁴ וממנו נפוץ עניין זה אצל רבים מהפוסקים במאה השנים האחרונות.

139. ראו למשל: I. Lévi, 'Le mariage en mai, II', *Méluşine: Recueil de mythologie, littérature populaire, traditions et usages* 8, 1896-1897, pp. 93-94; I. Abrahams, *Jewish Life in the Middle Ages*, New York 1896, p. 184; L.H. Silberman, 'The Sefirah Season: A Study in Folklore', *HUCA* 22, 1949, pp. 221-237; D. Ben-Amos and D. Noy, *Folktales of the Jews*, 3: *Tales from Arab Lands*, Philadelphia 2011, pp. 79-82.

140. ראו לעיל, ליד הערה 11.

141. לא אתיחס כאן להשערות נוספות המקדימות מאוד את מנהגי האבלות בימי הספירה ואת מעמדו המיוחד של ל"ג בעומר; ראו לעניין זה: ב"צ דינור, *ישראל בגולה*, תל אביב תשי"ט-תשל"ג,² כרך ראשון, ספר רביעי, עמ' 139-140, הערה 40; וכן הספרות שהביא י' תבורי, *מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד*, ירושלים תש"ס,³ עמ' 144-145.

142. על ספר סודי רזא של ר' אלעזר מוורמייזא ראו: י' דן, *תולדות תורת הסוד העברית*, ו, ירושלים תשע"א, עמ' 493-499. הספר נדפס רק לפני שנים אחדות (ספר סודי רוזי, מהד' א' איזנבך, ירושלים תשס"ד), ואין בו שום התייחסות לעניין ברכת 'שהחיינו' בימי הספירה.

143. ר' יחיאל מיכל היבנר, *הדרת קדש*, מונקאטש תר"ס, דף ט ע"ב (מכתבו של ר' שבתי ליפשיץ למחבר נדפס בדפים ח ע"ב - י ע"א).

144. ראו: ר' אברהם יצחק שפרלינג, *טעמי המנהגים ומקורי הדינים*, ג, למברג תרס"ז, דף סא ע"א

מקור הדברים הוא כאמור בספרו של ר' אהרן דרשן תאומים, בגדי אהרן. ספר זה נדפס לראשונה בראשית המאה השבע עשרה, וכך כתוב בו:

יובן הענין על פי מה שכתב הצרור המור בפרשת אמור וז"ל... דע כי נשארו בימי עומר של חול, מלבד שבתות ור"ח, ל"ג ימי עומר, והם תוקף ימי הדין... ומזה הטעם אין אומרים במצוה הזאת שהחיינו, שכרכה זו לא תקנו אלא על שמחה, מה שאין כן עומר שאינו שמחה, שאנו עצבים מחמת דין העומר שהיא גדולה מחורבן מקדשינו, ואיך נאמר שהחיינו על הדין והחורבן...¹⁴⁵

נמצא אפוא שר' שבתי ליפשיץ טעה בשניים: הן בציטוט הדברים בשם ספר סודי רזא במקום ספר צרור המור, הן בהבנת העניין. ר' אברהם סבע דן בספר צרור המור בשאלה האם יש לברך 'שהחיינו' על מצוות ספירת העומר,¹⁴⁶ אך לא עסק כלל בשאלה האם יש מניעה לברך 'שהחיינו' בימי הספירה. הזכרתי לעיל דעות של כמה חכמים שאין לחנוך כסות חדשה בימי העומר, אך איש מהם לא כתב שאין לברך 'שהחיינו' בימים אלו.

יג. מנהגי האבלות לסוגיהם ולגלגוליהם

כאמור לעיל, המנהג המפורסם ביותר בימי הספירה הוא האיסור לשאת אישה. מנהג זה מופיע לראשונה אצל גאוני בבל ואומץ בכל מרכזי התורה לדורותיהם, ללא יוצא מן הכלל. איסור תספורת בימי הספירה (כולם או חלקם) מופיע, על פי הידוע לנו, רק בשלב מאוחר הרבה יותר, במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה, בכמה בתי מדרש באירופה. איסור שלישי, עשיית מלאכה בלילות העומר, מופיע בשם של גאוני בבל בכמה מהנוסחים של המקור הנקרא 'שאלנו לרבתינו', אך כפי שטענתי לעיל, אני סבור שהוא מאוחר יותר ונכתב אולי באשכנז במאה האחת עשרה או השתים עשרה. לצדם של שלושת האיסורים הללו נזכרו לעתים איסורים נוספים: ללבוש כסות חדשה (איסור זה נזכר בחלק מהנוסחים של 'שאלנו לרבתינו'); להקיז דם;¹⁴⁷ להתענג במרחץ; ליטול ציפורניים; ולשיר זמירות.¹⁴⁸

מבין שלושת האיסורים העיקריים, הפחות מפורסם הוא איסור מלאכה. איסור זה מופיע לראשונה במקור הנקרא 'שאלנו לרבתינו', על שלל נוסחאותיו. עוד מופיע איסור זה אצל ר' שמחה משפירא (שדבריו נשמרו רק אצל חכמי איטליה, ולא נזכרו כלל אצל חכמי אשכנז) ואצל ר' בנימין מרומי. איסור זה הגיע גם לספר הטור, שציטט באנונימיות את המקור 'שאלנו לרבתינו', ומשם גם לשולחן ערוך, אך מכיוון שאיסור זה איננו

(הוספה לסעיף תרב). המחבר לא ציין שמצא את הדברים אצל ר' שבתי ליפשיץ.

145. ר' אהרן דרשן תאומים, בגדי אהרן, דברים, פרנקפורט דמיין תע"א, דף א ע"ד (= נתניה תשמ"ז, ב, עמ' קיט).

146. ראו לעיל, ליד הערה 112.

147. ראו: ראבי"ה, ספר האסופות וארחות חיים (לעיל, ליד הערות 42, 48, 94).

148. ראו: ספר מנהג טוב (לעיל, ליד הערה 61) ולעיל ליד הערות 123, 124.

מפורסם (ואף קשה לי להעריך עד כמה הקפידו לקיימו), לא עבר עליו מכבשם של הפוסקים המאוחרים, ולא טרחו להגביל אותו עד ל"ג בעומר בלבד, כשם שהגבילו את שאר האיסורים.

טעמיו של איסור המלאכה אינם ברורים, וחכמים שונים הביאו דרשות שונות ומשונות כדי להצדיקו. ניכר מדבריהם שהם באו לחפש הסבר למנהג קיים, שרכיב החזיקו בו מבלי לדעת את מקורו. גם גדריו של האיסור אינם ברורים, ועיקר המבוכה היא בשאלה האם איסור זה נוהג רק בנשים (ולעתים: רק נשים צדקניות)¹⁴⁹ או גם בגברים. מבוכה זו ניכרת היטב כבר בנוסחים השונים של המקור 'שאלנו לרבותינו', ואציג כאן שניים מנוסחים אלו:

ספר שבלי הלקט¹⁵⁰

שמעתי שמה שהנשים נמנעות מלעשות מלאכה אחר ששקעה החמה בימים שבין פסח לעצרת בימי ספירת העומר, משום שבאותה שעה מתו תלמידי ר' עקיבה בין פסח לעצרת, קרוב לשקיעת החמה היו מתים. כך נמצא בדברי הגאונים.

ספר ערוגת הבשם

שאלנו לרבותינו מה טעם מנהג בישראל [אין] עושיין מלאכה בין פסח לעצרת משתשקע החמה עד למחרת שחרית... והיו מתים סמוך לשקיעת החמה, וקוברים אותם משתשקע החמה, והיה העם בטילים ממלאכה, על כן גזרו שלא לעשות שמחה מפסח ועד עצרת, ושלא לחנך [כסות] חדשה עד עצרת. ונהגו גם הנשים מלעשות מלאכה משתשקע החמה.

מגרסתו של ספר ערוגת הבשם במקור זה (וכך היא גם גרסתו של ספר הטור) עולה שהאיסור הוא לגברים, אך הוא טרח לציין שמנהג זה חל גם על הנשים; ואילו ספר שבלי הלקט כתב במפורש שהמנהג הוא בנשים בלבד. כבר בתלמוד הירושלמי אנו מוצאים עדות לכך שנשים נמנעו מלעשות מלאכה בימים שונים ומגוונים במהלך השנה, לעתים ברצון חכמים ולעתים שלא ברצונם (מקצת ממנהגי הנשים הללו נשמרו גם בימי הביניים). אך למרות הפירוט הרחב שמציג התלמוד הירושלמי, לא נזכר שם מנהג של נשים שלא לעשות מלאכה בימי העומר.¹⁵¹ אין בידי הסבר מניח את הדעת כיצד התפתח המנהג שלא לעשות מלאכה בלילות העומר, ומה מלמד מנהג זה על אופיים של ימים אלו.

149. כך אצל ר' בנימין מרומי; ראו לעיל, הערה 59.

150. ראו לעיל, ליד הערה 22 וליד הערה 17.

151. ירושלמי תענית פ"א, סד ע"ג (מהר" האקדמיה, עמ' 709); פסחים פ"ד, ל ע"ג-ע"ד (עמ' 517): "נשייא דנהגין דלא למיעבר עובדא בפוקי שובתא אינו מנהג, עד דיתפני סידרא מנהג. בתרייא ובחמשתא אינו מנהג, עד דיתפני תעניתא מנהג. ביומא דערובתא אינו מנהג, מן מנחה ולעיל מנהג. ביומא דירחא מנהג. אמר ר' זעורה: נשייא דנהגין דלא למישתייא מן דאב עליל מנהג... אמר ר' חנינא: כל הדברים מנהג". על השתמרותם של מקצת ממנהגי הנשים הללו בימי הביניים ראו: ב' הר-שפי, נשים בקיום מצוות בשנים 1050-1350: בין הלכה

* * *

נתיב התפתחותם של מנהגי האבלות בימי הספירה מפותל הוא, ולא הצלחתי בדבריי לתארו בקווים ישרים. כך, למשל, חכמי אשכנז במאה החמש עשרה התעלמו מאיסור מלאכה ולא הביאוהו בספריהם, אף שהוא מופיע בכמה מקורות אשכנזיים קדומים; ומנגד, הם אימצו את איסור התספורת, איסור שכנראה נודע להם ממרכזים אחרים ולא היה ידוע כלל באשכנז הקדומה.¹⁵² דומני שכך אירע אף בעת החדשה – תקופה שלא עסקתי בה כלל במאמרי: איסור מלאכה הקדום נדחק לקרן זוית, אם לא נעלם לגמרי (אף שר' יוסף קארו הביאו במפורש בשולחן ערוך),¹⁵³ ואילו איסור תספורת המאוחר נקלט היטב בספרות ההלכה בת זמננו. ללמדך מה סבוכה היא דרכם של מנהגי ישראל.

למנהג, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ב, עמ'

67-48.

152. ראו לעיל, סעיף ט.

153. ראו בדבריו המובאים בראש המאמר.